

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Osmanlı Türkçesine Tercüme Edilen Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Tercüme Usul ve Tasarrufları*

Translation Methods and Practices in the Works on Political Thought Translated into Ottoman Turkish

Özgür KAVAK**

Öz: İslâm siyaset düşüncesi mirasının Osmanlı siyaset düşünürleri tarafından nasıl değerlendirildiği meselesi, Osmanlıların kendilerinden önceki ilmî ve fikri birikimle nasıl irtibat kurduklarını anlamak açısından önemlidir. Osmanlı siyaset düşüncesinin kurucu unsurlarından olan tercümelere odaklanan bu çalışma, Osmanlı Devleti'nde 14-18. yy. arasında siyaset düşüncesi alanında Arapça ve Farsçadan tercüme edilen yaklaşık 170 civarında metni incelemekte olup, bu iki dilde kaleme alınan İslam siyaset düşüncesi eserlerini Osmanlı Türkçesine tercüme eden mütercimlerin hangi tercüme usullerine başvurdukları ve kaynak metni Türkçeye aktarırken ne türden tasarruflarda buldukları meselesine odaklanmaktadır. Böylece Osmanlı Devleti'nde siyaset düşüncesini üretme yollarından biri olan tercüme eserlerin hangi ameliyelerden geçtikten sonra Osmanlı gündemine sunulduğu ve bu eserlerin Osmanlı siyaset düşüncesi özelinde ne türden katkılar içerdikleri belirlenmeye çalışılmaktadır.

Edeb/âdâb (siyasetnâme-nasihatnâme), felsefe-ahlâk, fıkıh, hadis ve tasavvuf gibi disiplinlerin siyasete müteallık konuları içeren metinleri ile kendisini sınırlayan bu makalede ilk olarak tercüme usulünü anlatan sınırlı sayıdaki mütercimin verdiği bilgiler incelenmiştir. Akabinde tercüme metinler, kaynak metinlerle mukayese edilmiş ve mütercimlerin tercüme usulleri 'harfî tercüme', 'serbest tercüme', 'istihrâc/derleme türü tercüme' ve 'kısmî/müntehap tercüme' başlıkları altında tasnif edilmiştir. Harfî tercüme usulü daha ziyade erken dönem tercümelerinde kendisini gösteren ve mütercimin sınırlı katkısını içeren bir usuldür. Serbest tercüme, tüm zamanlara yayılmış olup daha yaygın bir tercüme türünü teşkil eder. Osmanlı mütercimlerinin tercüme ettikleri kaptan bekledikleri pratik faydanın uzantısı olarak metinlerin meâl-i müniflerini vermeyi yeterli gördüklerini gösteren çok sayıda örnek bulunmaktadır. İstihrâc/Derleme türü tercüme ise daha ziyade belli konularla (devlet başkanlığı, itaat, cihad, adalet vb.) ilgili hadislerin seçilmesi ve tercüme edilmesi örneğinde ortaya çıkar. Yine bu husus Arapça ve Farsça yazılmış farklı siyaset kitaplarından yapılan siyasi nasihatnâme

* Bu çalışma, TÜBİTAK tarafından desteklenen ve yürütücülüğünü yaptığım "Tercüme Eserlerin Osmanlı Klasik Siyaset Düşüncesindeki Rolü: Mukayeseli Bir İçerik Analizi" başlıklı 220K320 numaralı proje kapsamında hazırlanmıştır. Desteği için TÜBİTAK'a teşekkür ederim. Bu vesileyle proje bursiyeri kıymetli talebem ve meslektaşım Müddessir Demir'e özellikle kaynak temini konusundaki yardımları için, proje danışmanı kıymetli dostum Yunus Uğur'a engin tecrübesi ve bilgi birikimiyle verdiği destek için müteşekkirim. Osmanlı tercüme türü konusunun yetkin ismi kıymetli meslektaşım Sadık Yazar'a da bu makaleye sağladığı çok değerli katkıları için teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, ozgur.kavak@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1769-5668

eserleri derlemelerinde de gözüktür. 'Kısmi/Müntehap tercüme' ise bir eseri baştan sona ele almayı belli bir kısmını tam olarak tercüme etmek şeklinde kendisini gösterir. Osmanlı mütercimleri tarafından sıklıkla kullanılan bu usul de eser tercüme amaçlarının başında gelen 'faydayı herkese teşmil etmek' düşüncesinin bir uzantısı olarak şekillenir. Bu usulde mütercimler faydasız yahut gereksiz olduğunu düşündükleri kısımları çıkartmakta, doğrudan muhatap kitlenin işine yarayacak kısımların tercümesiyle iktifa etmektedirler. Son olarak kaynak metinle ilişkisinden hiç bahsetmeksizin kendisini telif olarak takdim eden bazı metinler 'örtük tercüme' kavramı altında ele alınmıştır.

Makalenin ikinci kısmı mütercimlerin tercüme tasarrufları meselesine odaklanır. Bu kısımda konu 'metni geliştiren yahut eksiltip ayıklayan müdahaleler', 'tercümeye müstakil bir mukaddime ve hatime yazmak, kaynak metin müellifinin mukaddimesini tercüme etmemek', 'dile ve mevzuyla derinlik kazandırmak', 'metni yerleştirmek (Hanefileştirmek ve Osmanlılaştırmak)', 'kaynak metnin tashihi, iddialarının tenkit edilmesi yahut temellendirilmesi', 'tercümeye çoğunlukla kaynak metne nazire/gönderme içeren özgün bir isim vermek' gibi başlıklar altında incelenmiştir. Akabinde tercüme telhis ve uyarlamaları bir başka ifade ile tercüme metinlerin diliçi çeviriye tabi tutulması meselesi ele alınmıştır.

Osmanlı mütercimleri tercümelelerinde özellikle metnin geliştirilmesi açısından önemli katkılar sunarlar. Bu açıdan eksik yahut kapalı kalan hususları açma, metni anlaşılır kılma, konuyu derinleştirecek ilave anekdotlar aktarma gibi tasarrufların yanında içinde bulunulan zaman dilimindeki uygulamaları ve uygulayıcıları tenkit etmeye matuf ilaveler de yapılmakta olup hemen her tercüme metinde bu kabil tasarruflar bulunabilmektedir. Yine daha ziyade Türk ve Hanefi bir muhatap kitlesine yönelik olarak tercüme edilen metinlerde serdedilen görüşlerin bu kitleye hitap edebilmesi için farklı mezheplere ait görüşleri içeren metinlerdeki bu kavillerin bir tür 'Hanefileştirme' olarak ifade edebileceğimiz bir ameliyeye tabi tutulduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle, mütercimler ilgili konularda kaynak metinde zikredilmeyen Hanefi mezhebine ait görüşleri tercüme metne eklemekte, kimi zaman farklı kaynaklara da müracaatla konuyu Hanefilik açısından genişletmektedirler. Benzer bir şekilde Hanefi anlayışa karşıt ifadelerin bulunduğu metinlere de itirazlar dile getirilmekte, Hanefilik aleyhindeki bu iddialar cevaplandırılmaktadır. Böylece tercüme edilen metin, Osmanlı muhataplarının algı ve kabul seviyesine göre uyarlanmış olmaktadır. Kaynak metinlerin fikhî içerik bakımından Hanefiliğe yapılan vurgu çerçevesinde Osmanlı muhataplarına yakınlaştırılması şeklindeki tasarruf dışında muhtelif şekillerde de 'Osmanlılaştırma' faaliyeti söz konusudur. Metne uyarlama ve ilave şeklinde yapılan müdahalelerin farklı bir boyutu olarak Osmanlılar bağlamında ehemmiyet arz eden hususlar tercümeye eklenebilmektedir. Bu yapılırken Osmanlı muhitinden seçilen yahut Osmanlılar açısından makbul görülen örneklerle hususi ehemmiyet verilmekte ve Osmanlı merkezli ideal sultan tiplerine öne çıkartılmaktadır. Yine Osmanlı hanedanını İslam tarihinin meşru temsilcileri olarak gösteren eklemeler de söz konusu olabilmektedir. Bu açıardan kaynak metinden kimi durumlarda epeyce uzaklaşmakta ve mütercimin katkısı çok daha belirgin hale gelmektedir. Osmanlılaştırma ameliyesinin bir başka göstergesi ise kaynak metinden ayıklama yapılarak hazırlanan tercümelelerde kendisini gösterir. Böylece, Osmanlı bağlamında/muhatap kişi-kitle özelinde anlamlı/faydalı olan kısma odaklanılmakta ve bu açıdan problem teşkil edecek hususlar (mesela halifede bulunması gereken şartlar ve özellikle hilafetin Kureyşiliği meselesi gibi) atlanmaktadır.

Makalede son olarak, özellikle günümüz İslam siyaset düşüncesi literatüründe sıklıkla referans verilen klasik metinlerin hangilerinin Osmanlı Türkçesine tercüme edilmediği meselesine temas edilmiş olup, çağdaş İslam siyaset düşüncesi literatürünün önemli

gördüğü birçok klasik metnin (İbn Mukaffâ, Farabî, İbn Sînâ, İbn Bâcce, Maverdî, Ferrâ, Cüveynî ve İbn Cemâa'nın eserlerinin önemli bir kısmı gibi) Osmanlı mütercimleri tarafından tercüme edilme gereği duyulmadığı tespit edilmiştir. Bu durum da çağdaş literatürün hâkim tasavvuru olan Maverdî ve Farabî merkezli siyasi düşünce tarihi yazımının bu vesileyle yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır.

Osmanlı mütercimlerinin tercüme tercih, usul ve tasarrufları bir bütün halinde değerlendirildiğinde, tercüme metinlerin önemli bir kısmının büyük oranda mütercimlerin katkılarıyla şekillenen ve özgünlük arz eden metinler olarak Osmanlı siyaset düşüncesinin önemli bir parçasını oluşturdukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, tercüme eserleri dikkate almayan yahut bu eserlerin çok boyutlu yönünü göz ardı eden her çalışma, Osmanlı siyaset düşüncesinin bütünlük arz eden resmini yansıtmaktan uzak kalacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam siyaset düşüncesi, Osmanlı siyaset düşüncesi, Osmanlı tercüme hareketleri, çeviribilim, tercüme stratejileri.

Abstract: The issue of how the legacy of Islamic political thought was evaluated by Ottoman political thinkers is important for understanding how the Ottomans established contact with the scholar and intellectual accumulation that preceded them. Focusing on translations as one of the constitutive elements of Ottoman political thought, this study examines around 170 texts translated from Arabic and Persian in the field of political thought in the Ottoman Empire between the 14th and 18th centuries and focuses on the translation methods used by the translators who translated the works of Islamic political thought written in these two languages into Ottoman Turkish and what kind of changes they made while transferring the source text into Turkish. In this way, it is attempted to determine after which steps the translated works, which were one of the ways of producing political thought in the Ottoman Empire, were presented to the Ottoman agenda and what kind of contributions these works contain in terms of Ottoman political thought.

This article, which limits itself to the texts of disciplines such as *âdâb* (siyasat-nâme-nasihât-nâme), philosophy-ethics, fiqh, hadith, and Sufism, first analyzes the information provided by a limited number of translators describing the translation procedure. Subsequently, the translated texts are compared with the source texts, and the translation methods of the translators are categorized under the headings of “literal translations”, “free translations”, “compilation type translations” and “partial/selected translations”. The literal translation method is a method that mostly manifests itself in early translations and involves a very limited contribution of the translator. Free translations are a more widespread type of translation that spans all periods. Numerous examples show that Ottoman translators considered it sufficient to provide the *meâl-i munîf* of the texts as an extension of the practical benefit they expected from the book they were translating. The compilation type of translations, on the other hand, is characterized by the selection and translation of hadiths related to certain topics (such as *imâma*, obedience, jihad, justice, etc.). This can also be seen in the compilations of political advice works made from different political books written in Arabic and Persian. “Partial/selected translations”, on the other hand, do not deal with work from beginning to end but translate a certain part of it in full. This method, which was frequently used by Ottoman translators, takes shape as an extension of the idea of “extending the benefit to everyone”, which was one of the primary purposes of translating works. In this method, the translators omitted the parts that they considered useless or unnecessary, and limited themselves to translating the parts that would be of direct use to the addressee

audience. Finally, some texts that present themselves as “original” without mentioning their relationship with “the source text” have been identified and these have been handled under the concept of “implicit translation”.

The second part of the article focuses on how translators take initiative in translation. In this part, the subject is examined under the following headings: “Interventions that improve or reduce and clean the text”, “writing a separate introduction and conclusion to the translation, not translating the introduction of the author of the source text”, “adding depth to the language and subject matter”, “Domesticating (Hanafization and Ottomanization) of the text”, “correction of the source text, criticism or justification of its claims”, and “giving the translation an original name that often includes a reference to the source text”. Subsequently, the subjection of translated texts to interlingual translation is discussed.

Ottoman translators made important contributions to their translations, especially in terms of improving the text. In this respect, in addition to the practices such as opening up missing or closed issues, making the text comprehensible, and transferring additional anecdotes to deepen the subject, additions are also made to criticize the practices and practitioners of the period in which they are located and such practices can be found in almost every translated text. Again, for the views expressed in the texts translated for a Turkish and Hanafi audience to appeal to this audience, it is seen that these views in the texts containing the views of different sects are subjected to an operation that we can express as a kind of “Hanafization”. In other words, the translators add the views of the Hanafi *madhhab*, which are not mentioned in the source text, to the translated text, and sometimes expand the subject in terms of Hanafism by referring to different Hanafi legal sources. Again, objections are raised to texts that contain statements against the Hanafi understanding, and these claims against Hanafism are answered. Thus, the translated text is adapted to the level of perception and acceptance of the Ottoman interlocutors. In addition to how the source texts were brought closer to the Ottoman interlocutors in terms of fiqh content within the framework of the emphasis on Hanafism, “Ottomanization” was also carried out in various ways. As a different dimension of the interventions made in the form of adaptation and addition to the text, issues of importance in the context of the Ottomans can be added to the translation. While doing this, special attention is given to examples selected from the Ottoman milieu or deemed acceptable by the Ottomans, and Ottoman-centered ideal sultan typologies are highlighted. There may also be additions that portray the Ottoman dynasty as the legitimate representatives of Islamic history. In these respects, in some cases, there is a significant departure from the source text and the translator’s contribution becomes much more evident. Another indication of the Ottomanization process can be seen in the translations made by extracting from the source text. Thus, the focus is on what is meaningful/useful in the Ottoman context/specific to the addressee/audience, and issues that would pose a problem in this respect (such as the conditions required for the caliph and especially the issue of the Qurayshism of the caliphate) are omitted.

Finally, the article touches upon the issue of which of the classical texts that are frequently referenced in contemporary Islamic political thought literature have not been translated into Ottoman Turkish, and it is determined that many classical texts that are considered important by contemporary Islamic political thought literature (such as Ibn Muqaffā, al-Farabi, Ibn Sina, Ibn Bājja, Mawardī, Ferrā, al-Juwaynī, and Ibn Jamā’a’s works) were not translated by Ottoman translators. This situation necessitates a rethinking of the Mavardi and al-Farabi-centered historiography of political thought, which is the dominant conception of contemporary literature.

When the translation preferences, procedures, and dispositions of the Ottoman translators are evaluated as a whole, it is understood that a significant portion of the translated texts constitutes an important part of Ottoman political thought as texts that were largely shaped by the contributions of the translators and that have originality. Therefore, any study that does not consider translated works or ignores the multidimensional aspect of these works will be far from reflecting the holistic picture of Ottoman political thought.

Keywords: Islamic political thought, Ottoman political thought, Ottoman translation movements, translation studies, translation strategies.

Giriş

Osmanlı siyaset düşüncesinin kurucu unsurlarının başında, ağırlıklı olarak ulema ve bürokratlar tarafından Arapça ve Farsçadan tercüme edilen siyaset eserleri yer alır. Osmanlıların kendilerinden önceki ilmî ve fikrî birikimle nasıl irtibat kurduklarını ve bu birikimi kendi gündemleri açısından nasıl yorumladıklarını anlamak açısından son derece ehemmiyet arz eden bu saha, bu makalede, mütercimlerin tercüme usullerini ve tercüme esnasında ne türden tasarruflarda bulduklarını tespit etmek amacıyla incelenecektir.

İslam siyaset düşüncesi birden çok disiplini ilgilendiren zengin bir birikimden müteşekkildir. Siyaset düşüncesinin temel meselelerinin yaygın bir şekilde bulunduğu bu birikimin tamamını kuşatmak oldukça güçtür. Zira konuyla ilgili meseleler, doğrudan bu alanı belirgin bir şekilde temsil eden disiplinlerin yanında mimariden coğrafyaya, baytarlıktan tıp, astronomi ve diğer bilimsel eserlere kadar şaşırtıcı şekillerde kendisini göstermektedir. Bu çalışmada siyaset düşüncesi eserleri, İslam ilimlerinin (fıkıh, hadis ve tasavvuf) siyasi konuları içeren metinleri, siyasi konulara temas eden ahlâk literatürü, edeb literatürü (siyasetnâme-nasihât nâme metinleri) ve felsefe ile sınırlanmıştır. Doğrudan siyasi göndermeleri havi bir iki istisna dışında mezhepler tarihi/firak literatürü, tarih ve kıyafet ilmi ile ilgili metinlerin önemli bir kısmı ile askerlikle (okçuluk, süvarilik, silahşörlük vb.) ilgili metinler kapsama dahil edilmezken, devlet başkanının bir vazifesi olarak cihadı öne çıkartan risale ve derlemeler incelenmiştir. Ayrıca siyasi değerlendirme ve göndermeler içeren edebiyat metinleri de bir iki istisna dışında makale harici bırakılmıştır. Dolayısıyla bu çalışma edeb/âdâb, felsefe-ahlâk, fıkıh, hadis, tasavvuf disiplinleriyle ve bunlarla irtibatlı konularla sınırlanmıştır.¹ Yine resmi evrak mütercimliği ve bu husustaki gelişmeler de kapsama dâhil edilmemiştir. Benzer bir şekilde 18. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş kendisini göstermeye başlayan Batı siyaset düşüncesinden yapılan tercümelemler de kapsam dışı bırakılmıştır. Makale zaman olarak ise kendisini 14.-18. yüzyıllar arasındaki tercümelemlerle sınırlamış olup, en son III. Selim döneminde (1789-1807) yapılan siyaset tercümelemleri değerlendirilmiştir.²

Osmanlı mütercimlerinin tercümelemlerinde nasıl bir usul takip ettikleri sorusuna verilecek cevap için elimizdeki en önemli kaynak, birçok tercüme metnin mukaddime yahut hâtime kısımlarıdır. Kimi zaman oldukça uzun soluklu ve adeta müstakil risale boyutuna ulaşan mukaddimeler, tercüme usulünün izah edilmesi açısından hususi bir ihtimamı hak eder.

1 'Siyaset' ile 'siyasal olan' arasındaki ayrımı esas alarak İslam siyaset düşüncesinde siyasalın yerine dair bir soruşturma için bk. Ahmet Okumuş, "İslam Siyaset Düşüncesinde Siyasal Nerede Aranmalı?", *İslam Siyaset Düşüncesi, Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar – Özgür Kavak (İstanbul: İLEM, 2018), 361-383.

2 Çalışma aralığını Osmanlı'nın klasik dönemi olarak nitelediğimiz bu zaman aralığıyla sınırlamamızın önemli gerekçelerinden biri, 19. yüzyılda –daha öncesinde de bu irtibat başlamış olmakla birlikte- Osmanlı Devleti'nin Batı ile farklı alanlarda yoğun bir etkileşime geçmesi hasebiyle tercüme eserlere yönelik ilginin farklılaşmış olması ve aynı zamanda Batı etkisiyle yükselen devlet ve yönetim modellerini temellendirmeyi esas alan ve bu çerçevede yeniden inşa edilen bir dille tercümelemler yapılmaya başlanmasıdır. Bu sebeple 19. yüzyıl ayrı bir çalışma konusu olarak belirlenmiş olup bu makalenin kapsamı dışında bırakılmıştır.

Bununla birlikte çok az mütercim nasıl bir usul takip ettiğini açıklamaktadır. Dolayısıyla mütercimlerin hem tercüme usullerini hem de tercümelerinde nasıl tasarruflarda bulduklarını tespit etmek için kaynak metinle mukayeseler yapılmalıdır.³ Bu mukayese, nihayetinde mütercimin elindeki nüshanın tespit edilmesi de çoğu zaman güç olduğundan, ihtiyatla yapılmalı ve hangi nüshanın tercüme kaynaklık ettiği hususunun tam olarak bilinemeyeceği göz önünde bulundurularak nüsha farklarından kaynaklanan farklılıkların her zaman tercüme tasarrufu olamayacağı hususuna dikkat edilmelidir.

Osmanlı dönemi tercümelerini konu edinen literatürde öne çıkan bazı çalışmalar, tercüme usul ve tasarrufları konusunu da ele almış olup bu konuda dikkate değer tespitler yapılmıştır. Osmanlı tercüme üzerine yaptığı öncü nitelikli kapsamlı doktora tezinde Sadık Yazar, bu konuyu detaylıca ele alan araştırmacıların başında gelir. Tezinin “Tercüme Şekilleri” alt başlığında temas ettiği bu meselede, 19. yüzyıl öncesi mütercimlerinin nadiyen tercüme stratejilerine yer verdiği tespitini yapan Yazar, bu konuda istisna teşkil eden az sayıdaki mütercimin usullerinden örnekler verir. Tercüme metinlere yönelik kendi incelemesinde mütercimlerin usullerini çeviribilim araştırmalarının yaygın bir tasnifi olan ‘sadık tercüme’ ve ‘serbest tercüme’ ayırımından istifade ile ele alır.⁴ Yine ‘telif-tercüme meselesi’ni de hem konuyla ilgili çağdaş yazarların değerlendirmelerinden hareketle, hem de incelediği klasik metinleri ele alarak serbest tercümelerin bir tür örneği olarak inceler. Mütercimin katkısının oldukça belirgin olduğu bu tür tercümelerin isimlendirilmesine dair tartışmalara da yer verir.⁵ Yazar’ın serbest tercüme usulüyle ilgili ele aldığı bir diğer tercüme türü istihrac/derlemedir. “Bir konuyla ilgili olarak Arapça, Farsça veya her iki dilde yazılmış birden fazla eserden bazı bölümler derlenip bir araya getirildikten sonra Türkçeye aktarılması”⁶ şeklinde tanımladığı bu usul de oldukça yaygındır ve bu makalenin ana konusunu teşkil eden siyaset düşüncesi sahasında da örnekleri bulunmaktadır. Yazar’ın tespit ettiği son usul “Türkçe tercüme ve şerh faaliyetlerinin kaynağını teşkil eden Türkçe metinlerin farklı lehçeler arasındaki ayrımla yahut Batı Türkçesi’nin farklı devirleri arasındaki aktarımla” yeniden üretildiği “dil içi tercüme”dir.⁷

3 Bu yönde bir davet için bk. Sadık Yazar, “Bakir Bir Araştırma Sahası Olarak Osmanlı Tercüme Geleneği”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 60 / 1 (Haziran 2020): 153-178.

4 Sadık Yazar, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 214-261.

5 Bu çerçevede Zehra Toska’nın ‘nazire’ kavramını teklif ettiğini belirtip Saliha Paker’in ‘yeniden yazım’ tabirine yakın olduğu tespitini yapar. Yazar, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, 231-235. İlgili teklifler için bk. Zehra Toska, “İleriye Yönelik Araştırmalarla İlgili Olarak Eski Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Olan Tercüme Metinleri Değerlendirmelerde İzlenecek Yöntem/ler Ne Olmalıdır?”, *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, 14 (2000): 291-306; Saliha, Paker, “Tercüme ve Nazire olarak Çeviri: Kültüre Bağlı Kavramlar”, *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları (Cem Dilçin Armağanı)*, 33/2 (2009): 89-110.

6 Yazar, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, 235-242.

7 Yazar, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, 249-261. Yazar bu hususu daha sonra geliştirmiştir. Sadık Yazar, “Osmanlı Telif Geleneğinde Dilîçi Çevirinin Sınırları”, *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Dilîçi Çeviri*, ed. Mücahit Kaçar, Sadık Yazar (İstanbul: Ketebe, 2022), 55-120.

Konuyla ilgilenen bir diğer araştırmacı Saliha Paker'in Osmanlı mütercimlerinin amaçları konusundaki temel tespitleri ise, tercüme usul ve tasarruflarına dair kapsayıcı bir çerçeve çizmektedir:

Amaçları muteber, yani kanonik sayılan bir kaynak eseri/eserleri esas alarak içinde buldukları edebî-toplumsal-tarihsel bağlama uygun gördükleri yeni ve farklı sayılabilecek görüşleri, bilgileri gündeme getirmek, onları duyurmak, bir bilgilendirme yolunu açmaktı; metni kendi uygun gördükleri doğrultuda genişletmek, eksiltmek, başka kaynaklarla beslemektir; böyle ürettikleri metin de zaman içinde başkaları için bir kaynak metin oluşturabiliyordu. "Sebeb-i te'lif" bölümleri, terceme edenin yaşadığı zaman ve ortamına dair sınırlı da olsa bilgi verirken bu tür amaçlara bazen açık bazen örtük değinilerde de bulunabiliyordu.⁸

Osmanlı döneminde yapılmış tercüme eserlerin neşrini gerçekleştiren kimi akademisyenler de, eserlerine yazdıkları inceleme kısımlarında farklı soruların yanında eserlerin nasıl bir usulle ve ne türden tasarruflarla tercüme edildiği meselesine temas eder.⁹ Bu çalışma, ikincil literatürdeki konuya dair bir kısmına burada işaret ettiğimiz temel bulguları da dikkate almakla birlikte, büyük çoğunluğu el yazması halindeki metinleri doğrudan kullanıp bunları kaynak metinlerle mukayese ederek Osmanlı mütercimlerinin tercüme usul ve tasarruflarını incelemektedir. Aşağıda -farklı çalışmalarda ele alınan- 'tercüme usul ve tasarrufları' meselesini, inceleme sahamızı sınırlandırdığımız 14.-18. yy. siyaset düşüncesi alanındaki tercüme eserler bağlamında yeniden formüle ettik ve literatürde temas edilmeyen bazı tercüme tasarruflarını da tespit ederek bunları örnekleriyle birlikte ele aldık. Böylece Osmanlı ulema ve bürokratlarının siyaset düşüncesi üretme yollarından olan tercümelerin nasıl şekil aldığı belirlemeye çalıştık.

Tercüme metinlerin az bir kısmı tercüme tasarruflarını ifade etmeye hususi bir ehemmiyet vermektedir. Özellikle erken dönem tercümelerinin büyük oranda Arapça-Farsça okuması olmayanlar için yapıldığı ifade edildiğinden ve yalnızca Türkçe bilen muhatap topluluğun bu iki dilde yazılan metinlerden istifade etmesi amaçlandığından, bu tercüme dil açısından 'sade'dir, tercüme usulleri de sınırlı seviyede tasarruflar içermekle birlikte büyük oranda 'harfî tercüme' şeklindedir. 16. ve 17. yüzyıl tercümelerinde ise zaman zaman tercüme edilen metinden/kaynak metinden daha ağır, daha sanatlı anlatım içeren metinler

8 Saliha Paker, "Tercüme, Telif ve Özgünlük Meselesi", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX Metnin Halleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh*, ed. Hatice Aynur (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 43.

9 Kuşkusuz bu konuda çokca örnek zikredilebilir. Siyaset düşüncesi alanında yapılan son çalışmalardan birini gerçekleştiren Göker İnan, İmam Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasihâtü'l-Mülük* başlıklı eserin Muallimzâde Ethem tarafından yapılan tercümesini bu metnin Arapça ve Farsça nüshalarını dikkate alarak detaylı bir şekilde incelemektedir. Bk. "Giriş", Muallimzâde Ahmed Edhemî, *Tercüme-i Nasihatü'l-Mülük, Gazzâlî'nin Siyasetnâmesinin Osmanlı Dönemi Tercümesi*, ed. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik, 2022), 9-34. Yine Sadık Yazar tarafından yayına hazırlanan *Gırnati Seyahatnamesi'nin XVI. Yüzyılda Yapılmış Bir Tercümesi = Tercüme-i Tuhfetü'l-Elbab ve Nuhbetü'l-Acab* (İstanbul: Okur Akademisi, 2012) başlıklı çalışma da bu türden tasarrufların dikkatlice analiz edildiği siyaset dışı alana dair önemli bir örnektir.

ortaya çıkmakta, bu şekilde ortaya çıkan bir inşa geleneği (estetik nesir) tarzı dolayısıyla mütercimlerin tasarruf yolları da genişlemektedir. Bu dönem tercümelerinin önemi bir kısmında tercüme ile telif arasındaki çizgi muğlaklaşmakta, mütercimlerin tasarrufları çok boyutlu olarak karşımıza çıkmaktadır. 18. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde ise birçok metin açısından ibre tekrar kuruluş dönemindeki yaklaşıma dönmekte ve kimi metinlerde ‘avamın anlayışı meselesi’ öne çıkartılarak daha sade tercüme usulüne dönülmektedir.¹⁰

Bahsi geçen zaman aralığında tercüme edildiğini tespit edip incelediğimiz 170 civarındaki siyaset düşüncesi metni içerisinde erişilebilir olanlarının tercüme usul ve tasarrufları başlıklar halinde şu şekilde sıralanabilir:

1. Tercüme Usûlleri

التَّرْجُمَةُ [et-tercemetü] (دَحْرَجَةٌ [dahrecetün] vezninde) Bir lisânî âhar ile tefsîr ü beyân eylemek ma'nâsınadır; yukâlu: تَرْجَمَ اللَّسَانَ وَتَرْجَمَ عَنْهُ إِذَا فَسَّرَ كَلَامَهُ بِلِسَانٍ آخَرَ. [Birinin kelamını bir başka lisân ile açıkladığında “lisânî tercüme etti” ve “ondan tercüme etti” denir.]¹¹

Tercüme kelimesinin kökeninde bulunan ‘açıklama ve izah getirme’ gibi anlamların doğal bir sonucu olarak kavramın kapsamı değişir ve metinlere bu kabil müdahaleler daha anlaşılır olur. Zira mütercimler büyük oranda kendilerini metni birebir bir başka dilden aktaran kimseler olarak değil, metni kendi bağlamlarına göre yeniden yorumlayan, gerektiğinde açıklamalarla metni daha anlaşılır kılan birer şârih/musannif olarak görmektedirler.¹² Bu da tercüme tasarruflarını daha anlamlı bir çerçeveden yorumlamak için göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla birçok tercüme metinde eserin meydana geliş sebebinin yazıldığı kısımda ‘sebeb-i te'lif-i kitâb’ ibaresi kullanılmaktadır.¹³ Bu husus tercüme kavramını ‘çeviri’ kavramıyla özdeşleştiren kimi çağdaş araştırmacıların ortaya çıkan eserin kaynak metinle irtibatını olumsuzlamalarına sebebiyet vermiştir.¹⁴

10 Özgür Kavak, “Rûmîyâne Libâs-ile Pirâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler,” *İslam Tetkikleri Dergisi* 13, no. 1 (2023): 429. Hatta 16. ve 17. yüzyıl çevirileri bu dönemde bu açıdan tenkide konu edilmekte, kimi durumda ‘tercümenin tercümesi/sadeleştirilmesi’ söz konusu olmaktadır. Bu yönde bazı tespitler ve tercüme örnekleri için bk. Yazar, “Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları”, 55-120.

11 Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü'l-Basît, Terceme md.*

12 Bu yönde bir tespit için bk. Kavak, “Rûmîyâne”, 429.

13 Mesela bk. Azmî Pir Mehmed, Azmî Pir Mehmed *Enisü'l-Ârifîn, Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, haz. Fatih Koyuncu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 211.

14 Mesela Salim Ayduz, Nedim’in *Câmiü'd-Düvel* tercümesini şu ifadeleriyle değerlendirir: “Bu tercüme uzun süre eserin Arapça aslını unutturmuştur. Fakat asıl nüsha ile tercüme karşılaştırıldığında, maalesef tercümenin eksik ve hatalı olduğu görülmektedir. (...) Ne var ki mütercim(ler) birçok yerde çıkarmalar ve ihtisarlarla eseri asıl hüviyetinden uzaklaştırmıştır. Umumi tarih kısmı muhtemelen lüzumsuz sayılıp geniş ölçüde kısaltılmış, Abbâsî ve Osmanlı tarihi gibi önemli bölümleri aynen muhafaza olunmakla beraber bazı tenkitler çıkartılmış veya hafifletilerek verilmiş, nâdiren de olsa Münecceimbaşı'nın düştüğü hatalar düzeltilerek tercüme meydana getirilmiştir.” Salim Ayduz, “Lale Devri'nde Yapılan İlmî Faaliyetler,” *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2/3 (1997): 150. Sadık Yazar bu hususu ‘serbestlik’ kavramıyla analiz eder. *Gırnatî Seyahatnamesi'nin XVI. Yüzyılda Yapılmış Bir Tercümesi*, 72-73.

Bu kısımda ilk olarak öne çıkan tercüme usullerine dair örnekler aktarılıp daha ziyade tercüme usullerinden bahis açan mütercimlerin değerlendirmeleri ele alınacaktır. Bu çerçevede ‘harfî tercümelere’, ‘müdahaleli tercümelere’ ve ‘meâl-i münîfi vermek suretiyle yapılan tercümelere’ dair örnekler aktarıldıktan sonra tercüme usulünü aktaran mütercimlerin değerlendirmelerine ve tercüme ettiği kaynak metnin kendisinden önceki tercümelerine dair değerlendirme yapan mütercimlerin verdiği malumatlara değinilecektir. Akabinde istihârâc/derleme türü tercümelere öne çıkan tercüme usulüne temas edilecektir. Son olarak da, kaynak metinle ilişkisinden hiç bahsetmeksizin kendisini telif olarak takdim eden bazı metinlerin ‘örtük tercüme’ kavramı altında ele alınabileceği hususuna değinilecektir.¹⁵

1.1. Tercüme Usulünü Anlatan Mütercimler

Tercümede takip ettiği yolun mananın aktarılması olduğu hususunu vurgulayan, insanlara konuyu öğretmeyi esas amaç olarak belirlediğinden hem konuyla doğrudan ilgili olmayan meseleleri, hem de dili süslemek amacıyla başvuru olan Farsça beyitleri tercüme etme gereği görmediğini ifade eden Osmanlı defterdar ve tarihçisi Ebû'l-Fazl Mehmed Efendi (ö. 982/1574) *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesinde usulünü şu şekilde açıklar:

(...) ol nüsha-i kitâb dibâcesinden iftitâh olundu ve memdûhun elkâbı ve ismi tercümesi mâ beyninde tayy olunup maksûda şürû' olunduğı mahalden ibtidâ eylemek ihtisâr-ı garaza asveb görüldi. Bu tercümede asıl nüshada tarsî'-i mübhemî için irâd olunan Farsî ebyât tercümesi ve vezin ri'âyeti lüzûm-ı mâ-lâ yelzem kabilinden idi. Ve li-hâzâ gâhî nazm-ı ebyât tercümesinde beyân-ı fehvâyla iktifâ olunmağla nesirde dahi lâzım geldi. Zirâ ki garaz-ı aslı tefhîm-i hikâyet ve ta'lîm-i 'ibâretdür.¹⁶

Tercüme usulüyle ilgili bu çerçevede elde edilen bir bilgi, düz yazının düz yazı şeklinde, manzum kısımların ise manzum olarak tercüme edildiğinin ve yine nüshadan kaynaklı sorunların da metnin genel akışına uygun ifadelerle çözümlenerek tercüme edildiğinin beyanına dairdir. Bayburt Kalesi'nde katiplik yapan Ahmed b. Mahmûd (956/1549'da hayatta),¹⁷ Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın talebiyle Ebû Sâlim Kemâleddîn İbn Talha'nın (ö. 652/1254) *el-Ikdü'l-Ferîd li'l-Meliki's-Sa'îd* adlı eserinin Ramazan 956/Eylül-Ekim 1549 yılında tamamladığı tercümesinde şöyle söylemektedir:

15 Osmanlı tercüme nazariyesine dair bu çerçevede dikkate değer incelemeler için bk. Cemal Demircioğlu, “El-Cahızdan Manastırlı Memet Rıfa'a: Arap Çeviri Kuramcıları ile Osmanlı Mütercimleri Arasındaki Bağlantılar”, *Turkish Studies*, 8/13 (2013): 739-759; Sadık Yazar, “Nergisî (ö. 1044/1636) ve İshak Hocası Ahmed Efendi (ö. 1120/1708) Örneğinde Osmanlı'da Tercüme Nazariyesi”, M. Kaçar, Ö. Bozkurt (ed.), *Fuat Sezgin Anısına-Bilim Tarihine Yeni Bakışlar*, (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2019), 245-261.

16 Ebû'l-Fazl Mehmed b. İdris, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya 2828), 3a.

17 Mütercim hayati hakkında malumat elde edilememiştir. Tercüme metinden hareketle iyi yetişmiş bir kâtip olduğu, kitaptaki Şâfi mezhebine ait görüşlerin yerine Hanefî mezhebine dair malumatları metne dercetmesinden fihri birikim sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Krş. Ahmed b. Mahmud, *'Ikdü'l-Cedîd Tercüme-i 'Ikdü'l-Ferîd* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Ktp. 4514), 6a.

Muhassal ol kitâb ber-vech-i tâkat ü tâb nesri nesir ile nazmı nazm ile tercüme kılınup ve niçe yerleri dahi gâyet galat olup mütâla'asında dikkat ile kırâet mümkün olmamağın karîne ve münâsebet ile mefhûm olan tahrîr olundu.¹⁸

Mütercim Ahmed b. Mahmûd'un yüzyüze geldiği bu durum okunan nüsha karşısında bir Osmanlı okuyucusunun da günümüz okuyucusuna benzer zorluklar yaşayabildiğini göstermesi açısından dikkat çekici bir örnektir.

Tercüme usulüne yer veren kimi mütercimler ise bu usulde etkili olan durumun kendilerinden tercüme talebinde bulunan kişilerin arzusu olduğunu belirtirler. Mesela Zekeriyyâ Kazvî'nin (ö. 682/1283) *Müfîdü'l-'Ulûm ve Mübîdü'l-Hümûm* başlıklı eserini *Nûru'l-Hüdâ* adıyla tercüme eden Kazasker Kethudâ Mustafâ Efendi'nin (ö. 1032/1623)¹⁹ kendisine gelen emr-i hümayundan anladığı kadarıyla Sultan I. Ahmed, "kapalı tabirlerden ve tumturaklı ifadelerden (*iğlâk-ı ta'bir ü edâ ve tumturâk-ı imlâ vü inşâ*)" bir başka ifade ile sanatlı bir üsluptan hoşlanmamaktadır. Bu sebeple mütercim şöyle bir usulü tercih ettiğini söyler: "Mücerred 'ibârât u elfâz-ı kitâb-ı latîf-i dürer-bâr harfen bi-harfin min gayri ziyâde vü ilhâk tercüme ile iktifâ ihtiyâr olundu."²⁰

Kimi yazmalarda mütercimin tercüme usulünün farklı kişiler tarafından aktarıldığı örneklerle de rastlanmaktadır. Sözelimi *Minhâcü's-Sülûk ilâ Âdâbi Suhbeti'l-Mülûk* adlı eseri *Mehâsinü'l-Edeb* adıyla tercüme eden tarihçi ve şair Gelibolulu Mustafa Âlî'nin (ö. 1008/1600) bu metnini bir tür diliçi çeviriye tabi tutan ve ihtisar eden, dahası kendi döneminde cari olan dil ile (*rûzmerre ta'bir ile*) ifade ettiğini belirten Osmanlı şairi ve biyografi müellifi, müderris ve kadısı Osmanzâde Ahmed Taib Efendi'nin (ö. 1136/1724),²¹ Âlî'nin tercüme usulüne dair tespitleri şöyledir:

Ez cümle *Minhâcü's-Sülûk ilâ Edebi Suhbeti'l-Mülûk*-nâm 'Arabî tel'îf-i latîfi ba'zı zamâyim-i nâfi'a ile Türkiye tercüme ve *Mehâsinü'l-Edeb* tesmiye eylemişler (...). Lâkin merâsim-i âdâb-ı sühan-verîye mürâât etmeyüp rabt-ı ser-rişte-i makâlde külf-e-i tekerrürât-i bî-meâl ve hiç-ender-hiç ile itnâb ve zımn-ı ifâde-i merâmıda bî-mesâs münâsebet-i nazm-ı bî-nizâm ve nesr-i garîbü'l-intizâm hiç-ender-hiç ile ishâb ettiği ecilden nazar-ı 'tibârdan sukût mertebelerine karîb olmağın fakat ba'zı ebyât-ı bî-nizâmı ve ta'birât-ı bî-insicâmı tecrid ü tağyîr ve fusûl-i mezkûra hâvî olduğu kısas u ahbâr ve nevâdir ü âsârın mecmû'u 'alâ vetîretî'l-icâz rûzmerre ta'bir ile keşîde-i silk-i tahrîr kılınup (...) vezîr-i a'zam İbrâhîm Paşâ-yı mükerrerem (...) hazretlerinin rikâb-ı kâm-yâblarına 'arz u inhâya cesâret olundu.²²

18 Ahmed b. Mahmud, *'İkdül-Cedid*, 6a.

19 Hayatında dair bk. Nev'îzâde Atâyî, *Hadâî'ku'l-Hakâ'ik fî Tekmîleti'ş-Şakâ'ik*, haz. Suat Donuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/1657-1659.

20 Kethudâ Mustafa Efendi, *Nûru'l-Hüdâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 2593), 6b.

21 Oldukça velud bir müellif olan Osmanzâde'nin hayatı ve eserleri için bk. Abdülkadir Özcan, "Osmanzâde Ahmed Taib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanzade-ahmed-taib> (Erişim: 21 Şubat 2023).

22 Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb*, Yeniden düzenleyen: Mustafa İzzet (University of Michigan, Isl. Ms. 396), 2a-3a. Ünlü kazasker ve hattat Mustafa İzzet tarafından yazılan bu nüsha hat tarihi çalışan araştırmacılar için hususi ihtimamı hak etmektedir.

1.2. Harfî Tercümelere

Özellikle erken dönem tercümelere öne çıkmakla birlikte hemen her dönemde örneklerine rastlamanın mümkün olduğu bir usul, kaynak metnin söz dizimi ve cümle yapısına sıkı bağlılık içermekte ve haricî hiçbir tasarrufta bulunmamaktadır. Bu usul kimi zaman Sadrazam Lutfi Paşa'nın (ö. 970/1563) *Halâsü'l-Ümme fi Ma'rifeti'l-E'imme* başlıklı Arapça risalesinde görüldüğü gibi kelime altında/tahte'l-lafız olarak kendisine gösterir.²³ Kimi zaman ise kaynak metnin ibarelerine yer verilmeksizin doğrudan Türkçe ifadede ortaya çıkar. Bu ikinci durum için temsil gücü yüksek bir örnek, II. Murad dönemi sûfilerinden Kâsım b. Mahmud Karahisârî'nin (ö. 891/1486)²⁴ tercüme ettiği *Mirsâdü'l-İbâd* adlı eserdir. Bir tasavvuf eseri olmakla birlikte son kısmı siyasetnâme mahiyetini taşıyan bu eserde mütercim, Arapça ve Farsça cümleleri neredeyse söz dizimini dahi bozmadan, harfî tercüme usulüyle Türkçeye aktarmaktadır:

“ <i>Ve sühan-i ashâb-i aġrâz mesmû‘ ne-dâred bî-beyyineti</i> ”	“ <i>Ve sâhib-i ġaraz kişilerün söziyle ‘amel itmeye tanuksuz</i> ”
“ <i>Câehû racülün zâte yevmin ve fi yedihî hanzîrün fi ‘unukihî hablün esvedü</i> ” ²⁵	“ <i>Nâġâh bir kişi geldi. Elinde bir hanzîr bir kara ipile boynı baġlu ol dutmuş anı.</i> ” ²⁶

Abdülcelîl b. Molla Cemîl'in (ö. 1734'ten sonra) Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasihâtü'l-Mülûk* tercümesi de kaynak metnin Türkçeye aktarımı açısından harfî tercümelere bir diğere örnektir:

“ <i>Kâleş-şeyh el-imâm şerefü'l-ümme Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî rahimehul-lâh ve hüve muhâtibun liş-sultân Muhammed b. Melikşâh rahimehullâh: İ‘lem yâ sultâne'l-‘âlem ve melike'l-meşrik ve'l-maġrib ennellâhe en‘ame ‘aleyke ni‘amen zâhiraten ve âlâen mütekâsîraten yecibu aleyke şükruhâ...</i> ” ²⁷	“ <i>Didi eş-Şeyh el-İmâm zeynü'd-dîn, hüccetü'l-is-lâm, şerefü'l-e'imme Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (...) ve ol padişâh Muhammed b. Melikşâh'a hitâb ider: Bilgil ey ‘âlem padişâhı ve maşrik u maġrib meliki key tahkika Allâh için üzerine zâhir ni‘metler ve dahi âlâ‘-i mütekâsîre vardır...</i> ” ²⁸
--	---

23 Lutfi Paşa, *Halâsü'l-Ümme fi Ma'rifeti'l-E'imme*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2877), 1b-24b.

24 Kâsım b. el-Kâdî Mahmûd er-Rûmî el-Hanefî es-Sûfî Karahisârî tarafından yapılan bu tercüme *İrşâdü'l-Mürîd ile'l-Murâd fi Tercemeti Mirsâdü'l-İbâd* adını taşımaktadır. Tam künyesinden anlaşıldığı kadarıyla kadı çocuğu ve Hanefî mezhebine mensup bir sûfî olan Karahisârî'nin vefat tarihini ise *Hediyyetü'l-Ârifîn* müellifi 891 [1486] olarak göstermektedir. *Mirsâdü'l-İbâd*'in tercüme tarihi dikkate alındığında (822/1419 yahut 825/1422) Karahisârî'nin uzun sayılabilecek bir ömür sürdüğü anlaşılmaktadır. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünun*, haz. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971), 2/1656; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musanıffin* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951), 1/831; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1333), 1/114.

25 Necmeddîn Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd*, haz. Muhammed Emin Riyâhî (Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî), 1365), 475, 493.

26 Necmeddîn-i Dâye- Kasım b. Mahmud Karahisari, *Sufi Diliyle Siyaset İrşadü'l-Mürîd ile'l-Murâd fi Tercemeti Mirsâdü'l-İbâd*: [mukaddime, beşinci bölüm, hatime], haz. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik, 2010), 33.

27 Ebu Hâmid Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk fi Nasihati'l-Mülûk* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1988), 6.

28 Yazar, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, 127-128.

Kethudâ Mustafâ Efendi'nin *Nûru'l-Hüdâ* başlıklı *Sirâcü'l-Mülûk* tercümesi de bu usulün bir diğer örneğini teşkil eder. Harfî tercüme usulüne riayete ehemmiyet veren mütercim metne müdahil olmaktan -bazı istisnai haller dışında- kaçınmakta, aslında katılmadığı, dile almayı dahi doğru bulmadığı kısımları bile bu usule sadakat namına tercüme ettiğini ifade etmektedir:

(...) vâzı'-ı kavânin-i dîn mütemmim-i ahlâk-ı güzîn olan Rasûl-i emîn lafz-ı 'âdili bir müşrik-i bî-dîne nice itlâk ider lisân-ı 'ulemâdan sudûri kabih iken vazîfemiz tercüme ile iktifâ olmağla 'ibâret-i asla iktifâ olundu. *Vallâhu a'lem.*²⁹

1.3. Serbest Tercümeler

Bazı mütercimler metni harfiyen tercüme usulüyle yahut kaynak metne daha gevşek de olsa bağlı kalma usulüyle tercüme etmek yerine, doğrudan paragrafların icmalî anlamlarını vermek suretiyle bir başka ifade ile 'yeniden yazarak' tercüme etmektedirler. *Ahlâk-ı Muhsinî* mütercimlerinden Ebü'l-Fazl'dan yukarıda 'Tercüme Usulünü Anlatan Mütercimler' alt başlığında aktardığımız alıntı, aynı zamanda mütercimin meâl-i münîfini vererek tercüme ettiğini gösteren bir örnektir. Buna benzer şekilde farklı mütercimlerin de bu usule tabi olarak tercüme yaptıkları çok sayıda örnek bulunmaktadır.

Kimi durumlarda bu usul, tercüme için kullanılan nüshada birçok hata bulunması hasebiyle bir zorunluluk haline gelmekte ve tercümenin bazı ibareleri birtakım delaletlerden istifadeyle mütercim tarafından 'uyarlama' yoluyla aktarılmakta, cümlelerin akışı ve bağlama göre mütercimin takdirleri söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla bu usul serbest tercüme örnekleri arasına alınabilir. Aşağıdaki örnek mütercimlerin nüsha açısından kaynak metinlerine yönelik tutumlarına dair bilgi de içeren ve bu usule meyletmelerini eldeki nüshanın konumuna bağlayan bir örnektir:

Ol kitâb-ı müstetâb hutût-ı muhtelifle ile mahtût ve kitâbeti mahlût ve ekser yerleri galat ve gâyet ile muhbat bulunup mûmâ ileyh Paşa *yesserallâhu mine'l-hayri mâ yeşâ'ü* hazretleri hîn-i istinsâhda asıl nüshasın 'acele ile sefere gider kimsenin olduğu ecilden müteferrikatü'l-eczâ edip her bir hayrı bir kimseye yazdırmış ve yazarların ekseri 'Arabiden bi-haber olmak ile kitâbetleri 'ibârât-ı mü'ellifi ve makâsıd-ı musannifi ezdirmiş bulunmağın tercüme için "bu kitâb-ı nesâyih-nitâc eşedd-i ihtiyâc ile nüsha-i uhrâya ve bulunmaz ise menkûl minhâya muhtâcdur" deyü huzûr-ı şeref-revâclarına 'arz olunup 'adem-i vücûd ile ikisinden dahi tama' kat' ve recâ farz olundukda *inne şeyen küllehû lâ yüdrakü va'lemû enne küllehû lâ yütrakü* [Bir şeyin tamamı elde edilemiyorsa biliniz ki o külliyyen terk olunmaz] müktezâsı nasb-ı 'ayn kılınup hidâyet-i Rabbânî[ye]ye istinâd ve 'inâyet-i samedânî[ye]ye i'timâd ile sene-i sitte ve hamsîn ve tis'ami'e Receb'inin ibtidâsında şurû'a bidâyet vukû' bulup sene-i mezbûre Ramazân'ının on dokuzü gününde bi-'avnillâhi ve tevfiķihi intihâya irüp nihâyet buldı. 'Ale'l-husûs ki bu müddetde göz ağrısından bu za'ife

29 Kethudâ Mustafâ Efendi, *Nûru'l-Hüdâ*, 15a.

elem ü mihnet irüp gice aslâ mütâla'a ve kitâbet olunmayup ve (...) evkâde gündüz dahi yazılmayup yazıldığı hîn her gâyet isti'câl ve sür'at-i isti'mâl olundu.³⁰

Bu çalışmanın incelediği zaman dilimi dışında kalsa da dilin daha sade olarak kullanımıyla serbest tercüme usulünü birleştirme tercihinin 19. yüzyılda da devam ettiğini gösteren bir örnek, Manisa Müftüsü Ahmed b. Halil'in (ö. 1274/1857)³¹ Gazzâlî'ye nispet edilen *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı eserini tercümesidir:

(...) tercüme hususunda 'ibârât-ı 'Arabîyyenin 'aynını tastîr iltizâm olunmayup nakl-i medlûl ile iktifâ olundu. Bâ-husus bâb-ı ehâdis-i şerîf[e]de vârid olan tehdîde binâen zikr olunan ehâdis-i şerîfelerin ekserisin metn-i şerîfi kırâetde lisâmî hatâdan masûn olsun deyü tahrîr olmayup nakl bi'l-ma'nâ tecvîz olunduğuna binâen ma'nâ-yı münîfini beyân ile iktifâ olunup nâdiren metn-i hadîs-i şerîf bi-'aynihî tahrîr olup mefhûmî sonra beyân olmuşdur. Kezâlik âyât-ı celîle-i Kur'âniyyenin tevâtüre mebnî olduğundan ednâ tefekkür ile der-hâtür olur deyü nazm-ı Kur'ân'dan ekserisi tahrîr olunmayup ma'nâ-yı şerîfi ve medlûl-i münîfi takrîr ü tahrîr olmuşdur.³² Bundan sonra tercümeden hâric bir şey'in 'ilâvesi iltizâm olmayup nâdiren lâyiha ve sâniha ta'biri ile ba'z-ı hikâye derc ü tahrîr olundu. İltizâm-ı secî' ve istilâhât-ı münşiyân dahi tayy olup cümlenin fehm edeceği ta'biri celî ile irâd ü ifâde olunup eshel-i vech-ile istifâde olundukca bu fakîr-i kesirû't-taksîri hayr-ile yâd etmeleri mütemennâ vü müstercâdır. Bu kitâb-ı menâfî-me'âb vülât ü kuzât-i evândan ehl-i insâf-ı bi-'îtirâf olanlara ekser-i evkâde mütâla'ası ehemmi mühimâtadan olduğu gün gibi 'ayân u müstağni 'ani'l-beyândır. Ve dahi tahsil-i ahlâk-ı hamîde ve ittilâ'-ı hikâyât-ı nefise vü 'acibe için ekser-i nâsa mütâla'ası elyak olduğu aşîkâr...³³

Serbest tercümede ve kitabın tercüme için seçilmesinde mütercimleri esas ilgilendiren hususa odaklanma arayışı, özellikle kaynak metinde (çoğu zaman Arapça olmak üzere) dil bahisleriyle ilgili değerlendirmelerin tercüme alınmamasında da kendisini göstermektedir. Mesela III. Selim dönemi ulemasından Muhammed Birgivi'nin (1203/1789'da hayatta)³⁴ *[el-]Kavlüs-Sedîd fî Usûli'n-Nizâmi'l-Cedîd* başlıklı metninde yer alan aşağıdaki alıntıda dil bahisleri Türkçe tercümede kendisine yer bulamamıştır:

30 Ahmed b. Mahmud, *Tkdü'l-Ferîd*, 5b-6a.

31 Mütercim Ahmed Esad, "1193/1779 yılında Manisa'da doğmuş, çocukluk ve ilk gençlik çağında dini bilgileri babasından bir dereceye kadar edindikten sonra ilim tahsilini sürdürmek maksadıyla İstanbul'a gitmiştir. Burada Hoca Abdurrahîm ve Hoca Neşet'in (1148-1222/ 1735-1807) derslerine devam etmiş; 1239/1824 yılında Manisa'ya dönmüş ve 28 Aralık 1836 tarihinde kardeşinin yerine Manisa müftüsü tayin edilmiştir." Adem Ceyhan, "19. Asırda Bir Müderris, Müftü, Mütercim ve Şair: Manisalı Ahmed Esad Efendi," *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal Of Old Turkish Literature Researches]* 5/1 (Nisan 2022), 34.

32 Mütercimlerin çoğu buradaki örneğin aksine ayetleri ve kimi zaman da hadislerin metinlerini yazmakla iktifa edip meal/tercüme verme gereği duymamaktadır. Bu sebeple ayet ve hadislerin tercüme metinlerdeki serencamı hususi bir incelemeyi hak etmektedir. Bu hususa dikkatimi çeken Sadık Yazar'a teşekkür ederim.

33 Ahmed b. Halil, *Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk* (Manisa: Manisa İl Halk Ktp. 5082), 2a-b.

34 Müellif-mütercime ve eserine dair bk. Özgür Kavak, "Nizâm-ı Cedîdin Dini Meşruiyetini Sağlamak: *[el-]Kavlüs-Sedîd fî Usûli'n-Nizâmi'l-Cedîd*", Muhammed Birgivi, *Nizâm-ı Cedîd Risalesi, [el-]Kavlüs-Sedîd fî Usûli'n-Nizâmi'l-Cedîd*, ed. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik, 2022): 7-40.

«وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ» اسم للخيل التي تربط في سبيل الله أو مصدر سمي به يقال ربط ربطا ورباطا ورباطة ورباط أو جمع ربيط كفضيل وقرئ ربط الخيل بضم الباء وسكونها جمع رباط وعطفها على القوة كعطف جبرائيل وميكائيل عليهما السلام على الملائكة.

Ma'nâ-yı latîf icmâlen budur ki, "ey kullarım sizler küffâr ile mukâtele etmek için küheylân atlar besleyip 'indinizde hâzır edin" deyu buyurdu. Hadîs-i sahîhde vârid olmuşdur: Gazâ niyetiyle at besleyenlerin ne kadar masrafları var ise kıyâmet gününde sarf ettiği şeylerin...³⁵

Aynı metinden bir diğer örnekte de benzer bir durum söz konusudur:

«وَمَا تَنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُؤَفَّ إِلَيْكُمْ» [الأفعال، 60] (...) ما كلمة شرط ولذلك جزم فحذف النون في «تنفقون» وحذف الباء في «يؤف» المعنى وكل نفقة قلت أو كثرت تنفقونها في طاعة الله تعالى وخصوصا في الحرب فأجره موقر عليكم بالواحد سبعمائة إلى ما فوق ذلك.

Ya'nî kullarım sizler benim rızâm onda olduğu mahallere husûsan gazâlara azdan ve çokdan her ne ki infâk edersiniz kıyâmet gününde ecrini tamâmen bulursunuz. Her bir dirhem için yedi yüz sevâb dahi artuk bulursunuz deyü buyurur Mevlâ.³⁶

Kaynak metnin vermek istediği mesajı aktarmakla iktifa etmek suretiyle tercüme etme hususu kimi zaman doğrudan 'asıl olan fehvânın beyanıdır' şeklinde bir kaideye bağlanarak da ifade edilir:

(...) ve çün ki garaz-ı aslı tefhîm-i hikâyet ve ta'lîm-i 'ibâretdür, beyân-ı fehvâ ile iktifâ olunup...³⁷

(...) beyân-ı fehvâyla iktifâ olunmağla nesirde dahi lâzım geldi. Zirâ garaz-ı aslı tefhîm-i hikâyet ve ta'lîm-i 'ibâretdür.³⁸

1.4. İstihrâc/Derleme Türü Tercümeler

Tercüme eserlerin dikkate değer bir kısmı birden çok metinden yapılan seçmelerin belli bir iç tutarlılık dâhilinde tercüme edilmeleriyle oluşmaktadır. Daha ziyade belli konularla (devlet başkanlığı, itaat, cihad, adalet vb.) ilgili hadislerin seçilmesi ve tercüme edilmesi örneğinde gördüğümüz bu husus, Arapça ve Farsça yazılmış farklı siyaset kitaplarından yapılan

35 Muhammed Birgivi, *Nizâm-ı Cedîd Risalesi*, 73-74.

36 Muhammed Birgivi, *Nizâm-ı Cedîd Risalesi*, 76.

37 Rıdvan bin Abdülmennan, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî* (Tokat: Tokat İl Halk Ktp., nr. 40), 2b-3a.

38 Eb'ül-Fazl Mehmed b. İdris, *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî*, 3a.

siyasi nasihatnâme eserleri derlemelerinde de karşımıza çıkar. Bazı mütercimler, tercüme etikleri metinlerin dillerini beyan ederler. Bu durumda Arapça yahut Farsça ile birlikte her iki dilde yazılmış farklı eserlerden tercüme yapıldığı da belirtilir. Derleme yapılan kaynak metnin kimisinin Türkçe olduğu da anlaşılmalı ve böylece üç dilin birden kaynaklık ettiği derlemeler de ortaya çıkabilmektedir.

Aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere derlenen kaynaklara dair tercümelerde yer alan malumat farklılaşmaktadır. Kimi mütercimler 'kütüb-i mu'tebereden' yahut belli konuya dair kitaplardan derleme yaptıklarını belirtmekle yetinirler. Diğer bazı mütercimler yalnızca derlemenin yapıldığı metinlerin dillerini zikrederken diğerleri doğrudan derlemenin kaynaklarını da isim vererek belirtirler. Bu malumatlara yer vermeksizin sadece eserin derleme bir tercüme olduğunu söyleyen örneklere de rastlanır.

III. Ahmed'e ithaf ettiği *Tuhfetü'l-Guzât* adlı risalesinin farklı İslam ilimlerinden müteşekkil kaynaklarını sıralayan Süleyman Paşa Medresesi müderrisi Yenişehirli Ahmed Hamdi on beş civarında kaynak zikretmektedir:

(...) Ahmed Hamdi-yi bi-mikdâr bu tercüme-i garibeyi ve bu dürr-e ferîdeyi âyât ü ehâdis-i şerîfeden ve sikât-ı rüvât-ı muvahhididen ve kütüb-i mu'teberât-ı müdevvenâtdan *Tefsîr-i Kâdî Beyzâvi* ve *Tefsîr-i 'Uyûn* ve *Mecma'u't-Tefâsîr* ve *Ihtiyâr* ve *Dürrer* ve *Mülteka'l-Ebhur* ve *'Avârifü'l-Me'ârif* ve *Şir'atü'l-İslâm* ve *Münyetü'l-Vâ'izin* ve *Ne-fehâtü'l-Üns* ve *Fâtihü'l-Ebyât* ve *Şerhü Esmâ'i'l-Hüsna* ve *Cevherü'l-Cevâhir*'den naklen ve tahrîren cem' u tercüme eylemişdür ki...³⁹

Benzer bir şekilde Sultan I. Süleyman dönemi ulemasından Hasan Ali b. Hasan Kâni'i de eserini Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî'si*, Devvânî'nin *Levâmi 'u'l-İşrâk fî Mekârimi'l-Ahlâk*'i, Hemedânî'nin *Zahîratü'l-Mülûk*'u, Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî'si*, Câlînûs'un *Cevâmi'u'l-İskenderâniyyin*'i, *Umde fî't-Teşrîh (el-'Umde fî Sınâ'ati'l-Cirâha?)* ve *Menâfi'ü'l-Azâ* eserlerinden istifadeyle "telif ve tercüme" ettiğini belirtir.⁴⁰

Seyyid soyundan gelen bir mesnevîhân olan Alâyi b. Muhibbî eş-Şirâzî eş-Şerîf'in (966/1559'dan sonra) *Düstûru'l-Vüzerâ* başlıklı kitabı, kaynak metinlerin yalnızca dillerini zikretmekle iktifa eder:

(..) müddet-i medîd[e] ve 'ahd-i ba'id idi kim hâtur-ı fâtura her zamân belki her ân şöyle hutûr iderdi ki fuzalânun te'lîfâtından ve 'ulemânun tasnîfâtından bir nev-bâve-i fikr-i bikri istinbât [u] istihrâc eyleyüp Türkî diliyle tercüme kılup fâ'idisi 'âm ve 'âyidesi tamâm olmak ecli-çün (...) Ammâ vüzerâ ve hükâm ve ümerâ-i İslâm'ın sîretinde Türkî diliyle te'lif-i cedîd ve tasnîf-i müfid yokdur. Binâen 'alâ hâzâ ben fakîr-i kesîrüt-taksîr, vüzerâ-yi 'izâm ve ümerâ-yi kirâmın sîretleri için ve selâtin-i esâtînin hizmetlerinde hıfz-ı esrâr ve mürâât-ı evkât-ı leyl ü nehar ve saht u rızâlarında vüzerânın hazm u teyakkuzları

39 Ahmed Hamdi Yenişehirli, *Tuhfetü'l-Guzât* (İstanbul: Millet Ktp, AE Şeriyye 506), 4a-b.

40 Hasan Ali b. Hasan Kâni'i, *Ahlâk-ı Kâni'i* (Saraybosna: Gazi Hüsrev Bey, R-5336), 11a-12b.

beyânında ve vüzerâ-yı mâziyenin neşr-i ‘avâyidlerinde ve bess-i fevâyidlerinde bu risâle-i şîrin-makâleyi Türkî dili ile mütercem kıldum ve ‘Arabî ve Fârsî kitaplarından bu mebhasa müte‘allik dürer ü gurerlerini intihâb idüp karîha-i tabîmdan sâdır olan vâridât-ı gaybiyeyi dahi bile zamm kılup ebced bilmek kuvveti ile değil belki eb ü ced mu‘âvenetiyle mübeyyen ü müberhen ve mufassal u mu‘ayyen zikr eyledim.⁴¹

Osmanlı şeyhülislamı ve tarihçisi Kemalpaşazâde Şemseddin Ahmed (ö. 940/1534) ise *Nesâyih* adlı derlemesinde kitapları ve dilleri de zikretmez, yalnızca “niçe kütüb-i mu‘tebareden istinbât olunup” şeklinde bir ifadeye yer verir.⁴²

1.5. Kısmî/Müntahap Tercümeleler

Eseri baştan sona ele almayıp, belli bir kısmını tam olarak tercüme etmek şeklinde bir usul de Osmanlı mütercimleri tarafından sıklıkla kullanılır. Mütercimlerin tercüme amaçlarının başında eserin faydasını herkese teşmil etmek düşüncesi yer aldığından,⁴³ içinde bulunulan dönem açısından bu faydayı vermeyeceği düşünülen kısımlar çıkartılmakta, daha faydacı bir yaklaşımla eser tercüme edilmektedir. Bu açıdan dikkat çeken bir örnek, ismi meçhul bir mütercimin *Ahlâk-ı Muhsin*’den rahmet ve şefkat ile ilgili kısımları, bu başlıklar siyasiler için ziyadesiyle ehemmiyetli olduğu gerekçesiyle tercüme etmesidir:

Efsahül’-müte’ahhirin Mevlânâ Hüseyin el-Kâşifi (...) *Ahlâku’l-Muhsin*’in adlı kitabında şefkat ve merhamet bâbında pâdişâh olanların re‘âyâ üzerine şefkati ve merhameti nice gerek deyü beyân itdüğünü bu fakîr Türkiye tercüme itdüm ki Fârisî fehm itmeyenlere fâide ola.⁴⁴

Kimliğine dair malumat elde edemediğimiz Ebu’l-Fazl Mustafa (ö. ?/?) isimli bir mütercimin Nizâmülmülk’e nispet edilen *Siyâsetnâme*’den Hz. Ömer’e ait hikâyeyi tercüme etmesi de bu tür tercümelere bir diğer örnektir:

(...) ‘abd-i efkar ve dâ‘î-yi kemter Ebü’l-Fazl Mustafâ ki kadîmden bu âsitânenün bendlerindendür, *Kitâb-ı Nizâmülmülk*’den ki lisân-ı Fârisî ile Selâçka-i ‘Acemden sultân-ı ‘âdil Sultân Alparslân zamânında te’lif olunmuşdur *şekerallâhu sa‘ye mü‘ellifihî* şahinşâh-ı Feridûn-satvet ve İskender-himmet bu kitâba iştigâli ehem-i mühimmâtan farz-ı ‘ayn belki ‘ayn-ı farz anlayup kitâb-ı mezkûrdan halife-i Nebiyy-i hüda ve Resûl-i Hudâ a‘del-i ashâb, Emîrül’-mü’minîn ‘Ömer bin el-Hattâb *radiyallâhu ‘anh* hazretlerinin hikâyesin tercüme etmek dâ‘iyesi oldı.⁴⁵

41 Alâyi b. Muhibbi eş-Şirâzi eş-Şerîf, *Düstûru’l-Vüzerâ* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu 788), 91a-b.

42 Kemalpaşazâde, *Nesâyih* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 1781), 1b. Eserin iki bölümü doğrudan devlet başkanı ve ilgili konulara ayrılmıştır. Alıntılar yapıldığı muteber kitapların dilleri zikredilmese de Arapça ve Farsça eserlerden istifadeyle derlenen bir metin olduğu anlaşılmaktadır.

43 Bu konuda bir tespit için bk. Kavak, “Rûmiyâne,” 430-433.

44 Belirsiz, [*Ahlâk-ı Muhsin*’den Bir Bahsin Tercümesi] (İstanbul: Millet Ktp., Ali Emiri Şeriyeye 1028), 121b.

45 Ebu’l-Fazl Mustafa, [*Tercüme-i Hikâye-i Hazreti ‘Ömer/Risâle- Tuhfe-i Mebniyye ‘alâ Hikâye-i Hazreti ‘Ömer*] (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 390), 2a-b. Mevcut nüshada ithaf bilgisi ve tarih kaydı bulunmadığından mütercimin hayatına dair malumat elde edebilmek için ilave araştırmalara ihtiyaç vardır.

Osmanlı tarihçisi ve devlet adamı Hasanbeyzâde Ahmed'in (ö. 1046/1636-37)⁴⁶ *Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem*'i⁴⁷ ve *Fusûsü'l-Hikem* şerhiyle tanınan âlim ve mutasavvıf Abdullah Bosnevi'nin (ö. 1054/1644)⁴⁸ İbnü'l-Arabî'ye nispet edilen *Neşetü'l-Mülûk* adlı eserden yaptığı tercümesi,⁴⁹ siyaset düşüncesi alanındaki muntahap tercümelere ait diğer örneklerdir.

1.6. Örtük/Gizli Tercümeler

Telif olarak takdim edilen kimi eserlerin tamamen yahut kısmen Arapça veya Farsçadan tercüme olabileceği hususu, bu türden metinler için 'örtük/gizli tercümeler' nitelemesini kullanmayı meşru kılar.⁵⁰ Müellifleri tarafından telif olarak takdim edildiğinden kuşkusuz bu özellikteki eserlerin tespiti ve bunların da birer tercüme olduklarının tespiti zor ve meşakkatli bir sürece ihtiyaç duymaktadır.

Örtük/Gizli tercüme türünü belirgin kılmak amacıyla burada bir örnek olarak Şeyhoğlu Mustafa'nın (ö. 817/1414 [?]) *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* adlı eseri verilebilir.⁵¹ Bu eser ile Necmeddin Dâye'nin (ö. 654/1256) Farsça olarak kaleme aldığı *Mirsâdü'l-İbâd* başlıklı tasavvuf eserinin bir tür siyasetnâme özelliği taşıyan beşinci bölümü arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Şeyhoğlu aslında mütercim kimliğiyle de öne çıkmakta olup *Merzûbânnâme* ve *Kâbusnâme* tercümeleri bulunmaktadır. Mamafih o, 1401 yılında tamamladığı *Kenzü'l-Küberâ*'yı telif olarak nitelemektedir.⁵² Kimi araştırmacılar tarafından da eser Şeyhoğlu'nun bu takdimi takip edilerek müstakil bir telif kabul edilmektedir.⁵³ Ancak eserin Necmeddin-i Dâye'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ıyla benzerliğine dikkat çeken Orhan Şâik Gökay (ö. 1994), yaptığı inceleme sonucunda *Kenzü'l-Küberâ*'nın tercüme olduğu kanaatine

46 Medrese mezuniyeti sonrası ilmiyeden ayrılarak tezkirecilik, beylerbeyliği ve defterdarlık gibi görevlerde bulunan Hasanbeyzâde, "IV. Murad'ın Revan seferine (9 Mart-26 Aralık 1635) katılarak sefer vukuatının yakın bir şahidi olmuş ve sefer dönüşünden kısa bir süre sonra muhtemelen 1046 (1636-37) tarihinde vefat etmiştir." Nezihi Aykut, "Hasanbeyzâde Ahmed Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasanbeyzade-ahmed-pasa> (Erişim Şubat 21, 2023).

47 Eser Muhyiddin Mehmed b. Hatib Kâsım'ın Zemahşerî'den intihab ettiği *Ravzu'l-Ahyâr*'ının muntahap tercümesidir. Hasanbeyzâde Ahmed, *Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem* (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O. 49), 2b. "... içlerinden nizâm-ı âlem ve intizâm-ı ahvâl-i benî Âdeme lâzım olan fevâ'id-i cezile ve mevâ'id-i cemilelerini cüz'-i vâhidde derc içün..."

48 Hayatı ve eserlerine dair bk. Mustafa Kara, "Abdullah Bosnevi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-bosnevi> (Erişim Nisan 24, 2023).

49 Abdullah Bosnevi, [*Tercüme-i Neşetü'l-Mülûk*] (İstanbul: Millet Ktp., Ali Emiri Şeriyeye 1104), 77-80.

50 Bu türden tercümelere daha önce dikkat çeken Sadık Yazar, bu meseleyi araştırılmayı bekleyen konular arasında zikretmiştir. "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği", 1197; Yazar, "Bakir Bir Araştırma Sahası Olarak Osmanlı Tercüme Geleneği", 170, 172.

51 Sadreddin Mustafa Şeyhoğlu, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ: İnceleme, Metin, İndeks*, haz. Kemal Yavuz, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1991), VII+501 s.

52 Kemal Yavuz, "Giriş", (Şeyhoğlu, *Kenzü'l-Küberâ* içinde), 8, 10. Şeyhoğlu'nun ifadeleri için bk. *Kenzü'l-Küberâ*, 150-151, 153.

53 Mesela bk. Coşkun Yılmaz, "Siyasetnâme (Osmanlı Dönemi)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyasetname#2-osmanli-donemi> (Erişim: 07.06.2023). Konuyla ilgili görüşler için ayrıca bk. Yavuz, "Giriş", 7.

varmıştır.⁵⁴ Bu kanaat farklı yazarlar tarafından da kabul görmektedir.⁵⁵ Eseri yayına hazırlayan Kemal Yavuz ise, iki eser arasındaki benzerliği kabul etmekle birlikte, Şeyhoğlu'nun orijinal metne müdahalelerinin de azımsanmaması gerektiğini söyleyerek eserin 'telifi bir tercüme' olduğunu söylemektedir.⁵⁶ Eseri bu tartışmalar ışığında ele alan Zehra Toska da tercüme niteliğini yeterli bulmaz ve eserin Şeyhoğlu'nun dönemini yansıttığı düşüncesini öne çıkarır.⁵⁷

İki eser arasında Kâsım b. Mahmud Karahisârî (ö. 891/1486) tarafından yapılan *Mirsâdü'l-İbâd*'in Türkçe tercümesinin beşinci bölümünün tenkitli neşrini yayına hazırlarken yaptığımız karşılaştırmada, *Kenzü'l-Küberâ*'nın çoğunlukla satır satır olmak üzere *Mirsâdü'l-İbâd*'in beşinci bölümünde yer alan belirli kısımların tercümesi olduğunu gördük:

Şeyhoğlu muhtemelen bir siyâsetnâme metni olarak değerlendirilebileceğini düşündüğü *Mirsâdü'l-İbâd*'in bu bölümünü bir kısmını aynıyla çevirerek veya çok az bir değişiklikle yeniden düzenleyerek ve *Hurşid-nâme* adlı eserinden aldığı bazı şiirleri ilave ederek oluşturmuş,⁵⁸ döneminden hareketle bazı değerlendirmeler yaparak bunları metne eklemiştir. Müellifin metnini telif olarak görmesinin gerekçesi de kendisinin bu katkıları olsa gerektir. Muhtemelen üzerinde söz söylemeyi mümkün kılacak bir metni esas alarak onu zenginleştirip güncelleştirmek o dönemin kabullerine göre "telif" olmak için yeterli olmaktadır. Kanaatimizce eser, modern sınıflama kriterleri açısından bakıldığında *Mirsâdü'l-İbâd*'in bahsi geçen fasıllarının bu düzenlemelerle yeniden kurgulanmış ve döneme uyarlanmış şekli olarak görülebilir ve bu açıdan özgün tarafları ihtiva etmekle birlikte Dâye'nin eserinin ilk kısmı tercüme teşebbüsü olarak da değerlendirilebilir.⁵⁹

54 Orhan Şâik Gökyay, yazdığı üç makale ile eserin Türk ilim dünyasında nasıl algılandığına dair değerlendirmeler de yapmaktadır. İlk makalesinde ["Kenzü'l-küberâ ve Mahakkü'l-ulemâ", *Çevren*, 4/9 (Mart 1976): 37-51] eserin *Mirsâdü'l-İbâd*'in ilk dört bölümünün "özetlenerek değil, belki tam çevirisi" olduğu kanaatine vardığını söylemektedir, 49. Diğer makaleler için bk. *Çevren*, 4/10 (Haziran 1976), 43-79; 4/11 (Eylül 1976): 173-175. Gökyay, bu son makalede eseri, *Mirsâdü'l-İbâd*'in matbu Farsça orijinaliyle mukayese etmiş ve ilk makalesinde ulaştığı neticeyi pekiştirmiştir.

55 Mustafa Çetin Varlık, "Şeyh-Oğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ* ve *Mehakkü'l-ulemâ* Adlı Tercüme Eseri", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü, 1979), 544-547; Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2018), 29.

56 Yavuz, "Giriş", 16. Aynı kanaat A. Azmi Bilgin tarafından da paylaşılmaktadır, bk "Giriş", Kâsım Ankarî, *Enisü'l-Celis*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2009), 17, 19.

57 Zehra Toska, "Dönemini Yansıtan Bir Eser: *Kenzü'l-küberâ*," *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*, ed. Sadettin Eğri (Bursa: Gaye Kitabevi, 2013), 231-241.

58 Bu konudaki tespit için bk. Yavuz, "Giriş", 12.

59 Özgür Kavak, "Giriş: Siyasete Tasavvufi Yorum", Necmeddin-i Dâye - Kasım b. Mahmud Karahisârî, *Sufi Diliyle Siyaset İrşâdü'l-Mürîd ile'l-Murâd fi Tercemeti Mirsâdü'l-İbâd: [Mukaddime, Beşinci Bölüm, Hatime]*, ed. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik, 2019), 29-30.

Nitekim *Mirsâdü'l-İbâd*'ın Memlûklerden başlayıp Osmanlılarda da farklı siyaset eserlerine bu türden bir etkiyle nüfuz eden bir kitap olduğu göz önüne alındığında,⁶⁰ bu etkilenmenin kendisini *Kenzü'l-Küberâ*'da da ‘örtük tercüme’ olarak göstermesi bu türden bir sürekliliğin bir tezahürü olarak görülebilir.

2. Tercüme Tasarrufları

Osmanlı mütercimlerinin tercüme usulleri, kuşkusuz tercümelerinde birçok farklı tasarrufta bulunmayı beraberinde getirmektedir. Osmanlı siyaset düşüncesi mütercimleri, diğer alanlarda tercüme yapan benzerleri gibi büyük oranda ortak bazı tasarruflarda bulunmaktadırlar. Makalenin bu kısmında yukarıda zikredilen tercüme usulleriyle, Osmanlı Türkçesine aktarılan metinlerde mütercimlerin ne türden tasarruflarda bulunduğu meselesine odaklanılacaktır. Kendisini daha ziyade kaynak metnin birebir aktarıldığı harfi tercüme usulünün dışındaki tercüme usullerinde gösteren bu tasarruflar, aşağıda farklı başlıklar altında incelenecektir.

2.1. Müdahaleli Tercüme: Metni Geliştirme yahut Ayıklama/Eksiltme

2.1.1. Metni Geliştirme

Osmanlı siyaset tercümelerinin en baskın yönlerinden birisi, metni farklı anekdotlarla ve kimi zaman doğrudan Osmanlı bağlamından seçilen malumatlarla zenginleştirmektir. Bu usul, bir taraftan dikkate alınan/muteber kabul edilen bir müellifin metninin ana yapısı korunarak güncelleştirilmesi ve mütercimin kendi düşüncelerini aktarmasına vesile olurken, öte yandan muhatap kitlenin metinle irtibat kurmasını kolaylaştırmaktadır.⁶¹ Metnin geliştirilmesi açısından öne çıkan mütercim katkısı kendisini şu hususlarda göstermektedir:

- Eksik kalan/kapalı kalan hususları açma, metni anlaşılır kılma,
- İlave anekdotlar aktarma,
- İçinde bulunulan zaman dilimindeki uygulamaları ve uygulayıcıları tenkit etmek.

60 Memlûkler döneminde yazılan iki Arapça siyaset eserinin (Mahmûd b. İsmâil el-Hayrbeytî'nin *ed-Dürretü'l-Garrâ fi Nasîhati's-Selâtin ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ'sı* ile (*Adalet Gerdanlığı Sultan, Kadi ve Emirlere Nasihatler*, çev. Müddessir Demir-Ümit Döngel, İstanbul: Klasik, 2022, 21, 27) anonim bir müellifin *Misbâhu'l-Hidâye fi Tarihi'l-İmâme* (Bodleian, MS. 579, 15b vd.) başlıklı risalesinde kaynak göstermeksizin *Mirsâdü'l-İbâd*'ın temel argümanlarını aktardıkları görülmektedir. Bu iki metin de Farsça'dan Arapça'ya yapılan ‘örtük tercüme’ örnekleri olarak görülebilir. Benzer bir durum, Ebü'l-Fazl Münşî eş-Şirâzî'nin Kanûnî Sultan Süleyman'a ithafen kaleme aldığı belirttiği Farsça *Düstûru's-Saltana* (Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Persan, 135) adlı kitabında da söz konusudur. Bu eseri de ‘dil içi örtük tercüme’ olarak nitelendirmek mümkündür. Eserin *Mirsâd*'la ilişkisine dair daha önce yapılmış bir tespit için bk. Yılmaz, *Caliphate Redefined*, 29.

61 Bu yönde bir tespit için bk. Yılmaz, *Caliphate Redefined*, 47. ‘‘Tercüme, mütercimin kendi fikirlerini İslami ilimler ve tasavvuf alanındaki daha yetkili isimlerin adları altında aktarmasını sağlayarak siyasi metinler için bir katma değere sahipti.’’

Hemen her tercüme metinde bu kabil tasarruflar bulunabilmektedir. Kimi mütercimler metni geliştirmeye yönelik bu kabil tasarruflarını tercüme usulü olarak da aktarmaktadırlar. Müderris ve şehzade muallimi Azmî Pîr Mehmed'in (ö. 990/1582) *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesi *Enisü'l-Ârifîn* bu açıdan dikkat çekmektedir:

Ve hâssa Hüseyin Kâşifi-yi sâhib-keşfün *radıyallâhu 'anhu ve ahsenallâhu ileyhi Ahlâk-ı Muhsinî*'sini -ki envâ'-i fevâ'id-i hikmeti şâmil ve meyâmin-i nasihatı müştemil ve mesâ'il-i gavâmız-ı hikmetden sâde ve tekellûf-i münşiyân ve tasalluf-ı müteressilândan âzâdedür, (...) mevlânâ-yı mezbûrun enfâs-ı müteberrikesinden teberrük ü teyemmün kasd idüp ekser-i evkâtta kitâbını me'haz ittihâz eyledüm (...), tevbîb ve ebvâbını tertîb bâbında anun isrine zâhib oldum. Ve sâ'ir şu'arâ-yı zarâfet-şî'ârun 'âşıkâne ve dil-sûz eşâr u ebyâtından ve felâsife-i sâlifenün kelimât-ı hikmet-nikâtından ve muhâzarât u mevâ'iz u hikem ve durûb-ı emsâl-i 'Arab ve müte'âref-i 'Acemden hazîne-i dil-i hazînde mahzûn olan cevâhir-i zevâhiri ve sefine-i sîne meknûn olan ferâ'id-i fevâ'idi ol dürcde derc eyledüm.⁶²

Metni geliştirmek açısından yapılan bu tasarrufların bir diğer faydası kaynak metni kendi bağlamından kısmen uzaklaştırarak tercümenin muhatabı olan zümrelerin zihnine/gündemine yakınlaştırmakta kendisini gösterir. Hadis âlimi, fakih ve sûfî Zeynüddîn Münâvî (ö. 1031/1622) tarafından kaleme alınan ve muhtemelen dönemin padişahına takdim edilen *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Beyânî'l-Âdâbî's-Sultâniyye* adlı eserin tercümesine 'Allâmek' lakabıyla tanınan mütercim Muhammed b. Mûsâ el-Bosnevî'nin (ö. 1046/1636) yaptığı ilaveler yukarıdaki birçok maddenin temsili açısından önemlidir. Bir örnek olarak kaynak metinde olmamasına rağmen Nakîşbendiye silsilesinden bir sûfiyle ilgili şu referansın eklenmesi ve-rilebilir:

Hazret-i Hâcegân-ı Nakşibendiyye kibârından Hâce-yi Ahrâr *kuddise sırruhû* hikâyet buyururlar: "E'âzım ü efâdil-i selâftinden Mîrzâ Enî Bey binâ-yı hâne-yi çini tamâmında da'vet-i 'âzîm[e] ve cem'-i kibâr ve bâ-vücûd-i dâna-yı ittibâ-rüsûm-ı Cengîzî edip ol meclis-i (...) ihzâr ettiği hizmet-i Seyyid 'Âşık *'aleyhi'-rahme* sem'ine vâsıl olacak tevâbî'i ile ve levâzım-ı vükelâ vü nüvvâbda nazar-ı âli icâb eder.⁶³

Dini metinlere dair derlemelerde ve özellikle hadis derlemesi tercümelerinde metni geliştirme meselesi zaman zaman 'şerhli tercüme' örneğine kadar varır. Hatta tercüme olarak takdim edilen metinlerin aslında Türkçe şerh olarak tavsif edilmesi daha uygun bir nitelendirilebilir. Süleyman Fezî'nin (İzmirî) (ö. 1208/1793-94)⁶⁴ *Hüsni's-Sülûk fî Şâni'l-Mülûk* başlıklı hadis derlemesi bu durumun temsil gücü yüksek bir örneğidir:

62 Azmî Pîr Mehmed, *Enisü'l-Ârifîn*, 215.

63 Muhammed b. Mûsâ Bosnevî, *Terceme-i el-Cevâhirü'l-Mudiyye* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Türkçe Yazmalar 2741), 4b-5a. Benzer bir şekilde metne müdahale ederek geliştirici eklemeler yapıldığına dair bk. Tûfî, *Tercüme-i Sükkerdân-ı Sultân* (İstanbul: Nuruosmaniye, 3940), 2b-3a.

64 Süleyman Fezî Halep valiliği esnasında ve 70'li yaşlarında hayata göz yummuştur. Vefat tarihi kuvvetle muhtemel 1208/1793-94'tür. Bk. Yalçın Atalık, "Tevkî'i Süleyman Fezî Paşa", *Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyet'e Çorum*

قال الإمام الترمذي عن أبي سعد قال قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم: «أحب الناس إلى الله يوم القيامة وأدناهم مجلسا إمام عادل

İmâm-ı Tirmizî rahimehullâh Ebî Sa'd radiyallâhu 'anhdan rivâyeten sâhib-i sa'âdet efendimiz buyurdular ki:

أحب الناس

Ziyâde nâsın sevgilisi

إلى الله

Allâhu 'azîmü's-şâna

يوم القيامة

Kıyâmet gününde ya'nî âhiretde

وأدناهم

Dahi ziyâde nâsın karîb ü yakîni ve mukaddem ki “ilallâh” karînesiyle bunda dahi yine “ilallâh” dimektür. Yukarısı delâlet eylediğinden aşağıda tekrâr olmasun deyü zikr olunmamış ola.

مجلساً

Mekâneten lâ-mekânen ya'nî karîb olduğu hâlde cülûsı mertebetendür, yoksa mekânen değıldür. Ya çünkü meclis mertebe ma'nâsına ise mertebeten denmeyüp meclisen denmesinde hikmet ü fâ'ide nedür deyü su'âl olunur ise şu vecihle cevâb verilir ki pâdişâhlar yanında ve meclisinde kendü zîr-i hükûmetlerinde olanlardan kimesne cülûs edemez, illâ mertebe cihetinden nâs beyninde cümleden ziyâde rütbede pâdişâha karîb ola. Meselâ hanlar ve sadr-ı a'zamlar ve şeyhülislâmlar rütbe cihetinden sâ'ir nâsdan ziyâdedürler. Binâen 'aleyh meclis-i şâhânedede cülûs u ku'ûd etmek şânlarıdır. Bundan cevâb oldu ki mertebe denilse idi yalnız kurbiyyet-i ma'neviyye demek olur idi. Ammâ meclis denilmesinde hem kurbiyyet-i ma'neviyye ve hem zâhiriyyeye işâret vardur. Ve kurbiyyet-i ma'neviyyede çok kimesneler müşterekdür. Ancak hem kurbiyyet-i ma'neviyye ve kurbiyyet-i zâhiriyye ki cümle'nün fevkinde olan mertebedür, anda şerik çok bulunmaz. Meselâ bir pâdişâh derûndan hizmetinden hoşnûd olduğu kimesneyi sever. Ammâ mertebesi resmen 'âlî olan vezîr ü şeyhülislâmı gibi beyne'n-nâs yanında ve meclisinde oturup o lutf u mu'âmeleyi hakkında icrâ edemez.

إمام عادل.

O vecihle 'indallâh kurbiyyet-i zâhiriyye vü ma'neviyyesi olan her melik ü sultân değılmiş, ancak ol 'inâyet ü ihsâna nâ'il olan 'adâlet sıfatıyla muttasıf olan pâdişâh u sultânlardur derler. Bunda bir nükte vü işâret dahi oldur ki eğer mekândan zamândan münezze olan Allâhü 'azîmü's-şânun faraza 'indlerinde oturulur olsa idi, işte ziyâde yakîn olarak 'âdil olan pâdişâhlar otururlar imiş mâşâallâh, mâşâallâh. 'Âdil olan pâdişâhların mertebelerini gör ki Allâhü 'azîmü's-şânun yanında keyfiyeti ma'lûmumuz olmayarak

Sempozyumu (Çorum: Çorum Belediyesi, 2008), 1:297-310; Ömer Dinç -Yunus Öztürk, “Son Dönem Osmanlı Devlet Adamlarından Süleyman Feyzi Paşa'nın “Tefsîru Kavlihi Teâlâ fe in Lem Ya “Tezilükum” Adlı Risalesinin Tahkikli Neşri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2017): 231.

oturulması mümkün olsa ancak anlar oturuyorlar. Zihî sa'âdet zihî şevket ü ni'met Hakk te'âlâ sâye-i himâyet ü 'adllerin 'ibâdullah üzerinden eksik etmeye ve dâ'imâ hayra sevk eder kurenâya mukârenet ve şerî'at-ı Muhammediyyeye muvâfık 'amele mutâba'at ile dünyâ vü 'ukbâda 'aziz ü muhterem ve sût'-i karinlerini ve a'dâ vü bed-hâhların makhûr eyleye. Âmin.⁶⁵

Siyaset tercümelerinin aynı zamanda bir tür siyaset tenkidi olarak kullanılması da metnin dönemin uygulamalarını ve uygulayıcıları tenkit etmek amacıyla ilave bilgilerle geliştirilmesine vesile olur. Bu açıdan 16. yüzyıl Osmanlı müderris ve müftüsü Ali b. Bâli'nin (ö. 992/1584) *Nisâbü'l-İhtisâb* tercümesi dikkat çeker. Mütercim tercümesinde özellikle "fî zamânina" tabirini kullanarak ilave değerlendirmeler yapmakta ve bunların bir kısmında eleştirilerini/muhalefetini dile getirmektedir:

Lâkin fî zamâninâ emir bi'l-ma'rûfun kârî muhtel ve nehiy 'anî'l-münkerin bâzârî kâsid u mu'attal olup icrâ-yı şerî'at-ı hayrî'l-beriyeye ve a'mâl-i tarikat-i 'Ömeriyye'de tevânî vü ihmâl ve iğmâz ü imhâl sebebiyle envâ'-ı habâ'is ü şürûr ve esnâf-i mefâsid ü fücûr yevmen fe-yevmen bürûz u zuhûr bulmuşdur.⁶⁶

2.1.2. Metni Ayıklama/Eksiltme

Tercümelerin önemli özelliklerinden birisi de kaynak metinden yapılan ayıklama/eksiltmelerdir. Bu husus daha çok doğrudan Osmanlı bağlamında/muhatap kişi-kitle özelinde anlamlı/faydalı olan kısma odaklanmak ve bu açıdan problem teşkil edecek hususları atlamak şeklinde kendisini göstermektedir. Mütercimler bu hususları kimi örneklerde açıkça beyan ederlerken diğer bazı örneklerde bu tasarruflarını hususi bir şekilde belirtme ihtiyacı duymazlar. Dolayısıyla bu ikinci örnekteki tasarruflar ancak kaynak metinle yapılacak mukayeselerle belirlenebilmektedir.

Ebu Amr Osman b. İbrahim en-Nablûsî'nin (ö. 660/1262) *Tecridü Seyfî'l-Himme Li'stirâci mâ fî Zimmeti'z-Zimme* başlıklı eserini *Terceme-i Seyfî'l-Himme* adıyla III. Murad döneminde ve 986/1578-79 tarihinde tercüme eden anonim mütercimin⁶⁷ tercümesi birinci

65 Süleyman Feyzî (İzmiri), *Hüsni's-Sülûk fî Şâni'l-Mülûk* (İstanbul: Nadir Eserler Ktp., 7341), 22a-23b. Bu eser ile Seyyid Mehmed Cârullah eş-Şâzeli el-Halveti el-Kudsî'nin aynı adlı eseri arasında büyük benzerlik olmakla birlikte yaptığımız inceleme neticesinde Kudsî'nin, Süleyman Feyzî'nin metnini onun vefatının hemen akabinde kendine mal edip kısmi bir ilave yaptıktan sonra bu metni geniş bir çevreye açtığı tespit edilmiştir.

66 Ali b. Bâli, *Tercüme-i Nisâbü'l-İhtisâb* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa 722), 8b. Tercümenin birinci bölümünde yer alan bu ifade kaynak metinde yoktur. Krş. Ömer b. Muhammed Sinâmî, *Nisâbü'l-İhtisâb* (Mekke: Mektebetü't-tâlibi'l-câmi'i, 1406/1986), 93.

67 Yazma nüshada ismini belirtmediği için mütercimin kimliğini tespit edecek verilerden yoksunuz. Ancak tercümenin takdim kısmında mütercim kendisine dair bazı malumatlar aktarmaktadır. Burada yer alan bilgilere göre mütercim ilmiye sınıfindandır. Kendisini "abd-i fakir-i âsi" olarak niteleyen mütercimin akrabaları arasından sıvrilerek hem müderrislik için mülazemet aldığı hem de bir müddet kadılık yaptığı ve bu esnada üst düzey ilmiye mensuplarıyla teşrik-i mesaisinin olduğu anlaşılmaktadır. Belirsiz, *Terceme-i Seyfî'l-Himme* (Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, nr. 1025), 149b. Mamafih ne bir isim ve ne de mekân bilgisi verdiğiinden hayatına dair daha fazla bilgiye erişmek mümkün olamamaktadır.

duruma örnektir. Metne yazdığı mukaddimesinde mütercim, kendisinden tercüme talep edenlerin ‘Osmanlı bağlamında anlamlı olmayan malumatları dışarıda bırakmasını’ telkin etmeleri doğrultusunda Osmanlı bağlamında ilgili görülen kısımları tercüme ettiğini ve Osmanlılar için güncelliğini yitiren ve özellikle Eyyubi dönemi Mısır’ındaki durumu aktaran kısımları tercüme etmeden bıraktığını beyan etmektedir:

(...) Pes senden murâdımız ve maksûd-ı fevâdımız budur ki ‘ale’l-isti’câl bu risâle-i hidâyet-iştimâli bilâ ihmâl Türkî dile tebdîline iştiğâl idüp ve fusûlünden şol fasıl ki bu bâbda asıl olup küfrün isti’ mâlinin âsâm ü vebâlin beyân etmekde tahassus eyleye irâd ü isbât idüp cüz’î karâbet ve ednâ münâsebet ile mezkûr olanları izhâb ü iskât kılup cânîb-i icâz ü ihtisâr ihtiyâr olsun ki iksâr melâlet-i hâtır vermekle bi-’itibâr olur. Muhtasar müfid mu’abber ve sedîd olmak mukarrerdür. (...)

Bu hakîr-i dâ’î her bâr killet-i bizâat ve ‘adem-i istitâatimi ‘izz-i huzûrlarına ‘arz eyledim. Kabûl-i şerifleri olmayup bir tabakada te’kîd ü teşdid buyurdular ki itâ’atden gayrı çâre bulmayup buyurdıkları üzere mühim olmayan bâb ü faslın asıldan iskât edip asl-ı kitâb on dört fasıl ile üç bâb üzere şârî’-i şürû’a girildi.⁶⁸

Kaynak metinle yapılan mukayesede mütercimin a) Abdülmelik b. Mervân, Haccâc, Mansur, Harun Reşid ve Me’mûn’la ilgili fasılları; b) Kıptîlerin durumu ve Mısır’daki faaliyetlerine dair malumatı ve c) Kitabet sanatı ve bu sanatın sahtekâr icracıları konularını “izhâb ü iskât” kıldığı, bir başka ifadeyle tercüme dâhil etmediği anlaşılmaktadır. Mütercim ayrıca kaynak metindeki nispeten kısa fakat Sultan Necmeddin’in övgüsünü içeren kısmı da tercüme etmemiş, bunun yerine kendisi III. Murad’ı öven, tercümenin öyküsünü anlatan ve tarihini veren müstakil bir mukaddime yazmıştır. Tüm bu tasarrufun gerekçesi, kendisinden tercüme talep edenlerin diliyle tercümede de yer aldığı üzere, bu başlıkların Osmanlı bağlamında faydasının oldukça sınırlı malumat içerdiğinin düşünülmesidir.

I. Ahmed dönemi mütercimlerinden Le’âlî Mehmed (1012/1603’te hayatta)⁶⁹ tarafından yapılan *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesi de eksiltmeli tercümelere bir diğer örnektir. Bu metinde de mütercim, her ne kadar kaynak metni önemse de kitabın içinden “savâba akreb/doğruya en yakın olan” kısımları seçip tercüme ettiğini ifade eder:

(...) Hüseyin Vâ’iz *nevverallâhu merkadehûnun Ahlâk-ı Muhsinî*-nâm kitabına pâdişâhân-ı rûy-i zemîn ve şâhân-ı ‘izzet-karîn olanlara lâzım ve istihzârı emr-i mühim ve mecâlis-i şerîfe ve mehâfil-i latîfelerinde sühan-serâyân-ı belâgat-şî’âr ve nükte-perdâzân-ı fesâhat-disâr rengîn-i edâ birle kırâat ve nakl etmekle nakl-i meclis olmağla elyak [u] ehrâ olup fevâid-i vâfire ve ferâyid-i mütekâsireyi mütezammin bir kitâb-ı latîf-i ‘anberîn-nikâb olup lâkin zebân-ı Fârisî üzere olmağla ahzinde nev’an ‘usret

68 Belirsiz, *Terceme-i Seyfü’l-Himme*, 149b-150b.

69 Le’âlî Mehmed’in I. Ahmed devrinde yaşadığı bilgisine erişilebilmektedir. Yazar, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, 1180.

olmağın intihâb tarîkiyle savâba akreb olan ebvâbdan yirmi bâb ihtiyâr olunup edâ-yi Rûmîyâne ve inşâ-yi meyâne ile ta'yîn olunup *Sülûkü'l-Mülûk* deyü müsemmâ kılındı.⁷⁰

Bu tercüme, mütercimim de belirttiği üzere seçmeci bir usulde (*intihâb tarîkiyle*) yapılmış olup kırk baktan oluşan kaynak metin, yirmi bab olarak tercüme edilmiştir. Yine kaynak metnin mukaddimesi tercüme edilmemiş buna mukabil mütercim kendisi bir mukadime yazmıştır.

Bosnevî'nin yukarıda zikri geçen *Terceme-i el-Cevâhir el-Mudiyye (Der Beyân-ı Âdâbü's-sultânî ve Ahlâkü'l-hakânî)* başlıklı tercümesinde de benzer bir usul takip edilerek ' faydalı olanı almak ve problemleri hususları ayıklamak' şeklinde bir tasarrufta bulunulmuştur. Mütercim kaynak metindeki tertip ve düzene büyük ölçüde riayet etse de kaynak metnin birinci bölümünde yer alan dört başlığı tercüme etmemiştir. İlgili başlıklar 'imâmetin tanımı, gerekliliği, şartları ve imâmete tayin usulleri' konularını içermektedir. Mütercim, *el-Cevâhir el-Mudiyye*'nin esas konusunu kaynak metindeki ifadelerle uygun olarak 'yönetimi/yöneticiyi ilgilendiren hükümler (*ahkâm-ı sultâniyye*)' şeklinde tespit ettiği halde bu sahanın en temel tartışma konuları arasında yer alan bu başlıkları tercüme dâhil etmemektedir. Öyle anlaşıyor ki doğrudan Osmanlı sultanına takdim edilen bu eserin kaynak metinde yer alan iktidarın meşruiyeti açısından 'netameli' sayılabilecek konuları ve halifenin Kureyşe mensubiyeti gibi şartları böylece hiç gündeme getirmemiş olmaktadır.⁷¹

Kaynak metinde yer alan kimi değerlendirmelerin gereksiz görülmesi ve faydasız bulunması da bunların tercüme edilmeme sebepleri arasında yer alır. Câhız'a (ö. 255/869) nispet ettiği *Minhâcü's-Sülûk ilâ Âdâbi Suhbeti'l-Mülûk* adlı risaleyi *Mehâsinü'l-Edeb* başlığıyla tercüme eden Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1008/1600) bu hususa şu şekilde işaret eder:

(...) ammâ füsûl ü ebvâba taksiminde ve lâzîmü'l-hıfz olan umûr-ı mühimme tefhîminde kemâ yenbağî dikkat ve mü'ellifâne hareket idemeyüp bazı hikâyât-ı gayr-i lâzime naklini bilâ icâb ü esbâb irtikâb kılmış.

li-mü'ellifihî:

Lâzım olan mü'ellifine hemân

Her kelâmın müfîdin oldı beyân.⁷²

Tercümelerde yapılan bu kabil eksiltmeler için zaman zaman 'muhtasar tercüme' ifadeleri de kullanılır. Arapça olduğunu ifade ettiği ve isminin *Firâsetnâme* olduğunu belirttiği metni I. Ahmed döneminde tercüme eden Hacı Mustafa Rindî (ö. 1617'den sonra), yazma nüshada isminin geçtiği yerler daha sonradan silindiği anlaşılan bir paşanın emrine imtisâlen "ber vech-i ihtisâr kitâb-ı merkûmî lisân-ı 'Arabîden zebân-ı Türkiye tercüme etmeye sa'y

70 Le'âli Mehmed, *Sülûkü'l-Mülûk* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1485), 4a.

71 Muhammed Abdürreâûf Münâvî, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî Beyâni'l-Âdâbi's-Sultâniyye*, haz. Abdullah b. İbrahim b. Abdullah en-Nâsır (Riyâd: Câmîatü Melik Suûd, 1434/2013), 89-90.

72 Mustafa Âlî, *Mehâsinü'l-Edeb* (İstanbul: Nuruosmaniye, 3668), 3a.

u ikdâm olundu” demektedir.⁷³ Bir diğer mütercim Musa el-Kudsî b. Affân b. Mürsel el-Aydîni (ö. ?/?) ise Arapça olarak telif ettiği kendi risalesini Türkçeye tercüme ederken “ba‘dehü işbu Türkiyyü’l-‘ibâre ile silk-i ihtisâra çeküp beyân kılındı” demekte ve tafsilatı Arapça risalede olan hususları da “işbu tercümede bi-tarîki’l-hulâsa îmâ kılındı” ifadesiyle ihtisar ettiğini belirtmektedir.⁷⁴

Birçok tercümede ise metin bir taraftan geliştirilirken diğer yandan ihtisar edilmekte ve böylece tercüme metin kaynak metinle irtibatını korumakla birlikte oldukça farklı bir şekle de bürünebilmektedir. Halvetî-Cemâlî şeyhi Nureddinzâde Mustafa Muslihuddin’in (ö. 981/1574) *Fezâ’ilü’l-Cihâd* adlı risalesini Türkçeye tercüme eden Seyyid Mehmed b. Şeyh İbrâhîm el-Hüseynî (1019/1610’da hayatta)⁷⁵ bu açıdan öne çıkar:

(...) bizâ‘at-i müzcât ile tercüme-i kitâba ikdâm ve gâyet lâzım ü mühim olanlara iktisâr ve lâzım olmayanların zikrini tayy idip ihtisâr ve niçe zevâyid-i fevâyid-i feride ki her biri dürer-i gururdür feth u zafer ve ‘avâyid-i ferâyid-i vahide ki her biri lü’lü-i le‘âlâ-yı yenâbî‘-i devlet-eserdür zamm itmek bâbında etemm-i ihtimâm idüp ebvâb ü fusûlünü tahrîr-i şeyyik ve tertib-i enik üzere tertib idüp ihtisâr eyledüm tâ kâriye kelâl ve sâmi‘a melâl gelmeye.⁷⁶

2.2. Tercüme Müstakil Bir Mukaddime/Hatime Yazmak ve Kaynak Metin Müellifinin Mukaddimesini Tercüme Etmemek

Mütercimlerin kahir ekseriyeti kaynak metnin mukaddimesini tercüme etmek yerine kendi müstakil mukaddimelerini yazmakta, çoğu zaman bu kısmın tercüme edilmediğini beyan etme gereği dahi duymamaktadırlar. Osmanlı tarihçisi Ebü’l-Fazl Mehmed Efendi’nin (ö. 982/1574) *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesinde olduğu gibi mukaddime kısmının tercüme edilmediğini ifade edenler azınlıktadır.⁷⁷ Kimi mütercimler tercümeye başlamadan önce mukaddimeyi kendilerinin yazdıklarını ifade etme gereği de duyarlar. Mesela III. Ahmed’in (1703-1730) kütüphane hocası Muhammed el-Hamîdî ibnü’ş-Şeyh Ali, *Sırrü’l-Esrar* tercümesine *Keşfü’l-Estâr an Sırrı’l-Esrâr* başlığını verdiğini ifade edip “ba‘de’t-tesmiye kab-leş-şürü‘ mukaddime vaz‘ olundu” demektedir.⁷⁸

73 Hacı Mustafa Rindî, *Kitâb-ı Firâset ü Kiyâsetnâme* (İstanbul: Nuruosmaniye 3698), 3a.

74 Musa Kudsî, [*İstanbul’un Mahfûz Olduğu Hakkında Risâle*] (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi 4897), 4a.

75 Mütercim kimliğine dair malumat elde edilememiştir. Kehhâle yalnızca bu risalesine işaret ederek “fuzelâdan” olduğunu belirtir ve 1019/1610’da hayatta olduğu bilgisini verir. Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-Mü‘ellifin: Terâcimü Musammifü’l-Kütübü’l-Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü Mesnâ, ts.), 8/197.

76 Seyyid Mehmed b. Şeyh İbrâhîm el-Hüseynî, *Zuhrü’l-Mücâhidîn fi Âdâbi Cihâdî’l-Din* (İstanbul: Süleymaniye Ktp. Lala İsmail 61), 6a-b.

77 Mütercim şöyle söylemektedir: “(...) ol nüsha-i kitâb dibâcesinden iftitâh olundu ve memdûhun elkâbi ve ismi ve tercümesi mâ-beyninde tayy olunup maksûda şürû‘ olunduğu mahalden ibtidâ eylemek ihtisâr-ı garaza asvab görüldi.” Ebü’l-Fazl Mehmed Efendi, *Ahlâk-ı Muhsinî* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya 2828), 3a.

78 Muhammed el-Hamîdî ibnü’ş-Şeyh Ali, *Keşfü’l-Estâr an Sırrı’l-Esrâr* (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler, 6958), 2b.

Mütercimler tarafından yazılan mukaddime kısmında, kitabın konusuna uygun olarak seçilen kavramların yer aldığı hamdele ve salvelenin akabinde genelde dönemin padişahının övgüsü yapılmakta, vasıfları ve başarıları sıralanmakta, akabinde ithaf edilen kişi padişah değilse ona övgüler dizilmektedir. Ardından sebep-i tercüme yer verilmektedir. Kitabın daha önce tercümesi varsa onunla ilgili mülahazalara da rastlanmaktadır. Yine tercüme usulü ve kimi zaman kaynak metnin nüshasının tavsifi de burada yapılmaktadır.

Kimi mütercimler bu kısmı oldukça uzun tutmakta ve adeta kaynak metni vesile ederek kendi siyasi görüşlerini bu kısımda dile getirmektedirler. Dolayısıyla mukaddime kısımları Osmanlı siyaset düşüncesi tercümelerinin özgün katkıları içermektedir. Bu kısım özellikle Osmanlı sultanları için kullanılan unvanların (halife, zıllullah, halifetullah, imam, ülü'l-emr, emirü'l-mü'minin vb.) takibi açısından da oldukça önemlidir. Mukaddime kısmında yer alan bu temaları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Hamdele-Salvele
- Padişahın övgüsü
- Padişahın sıfatları, konumu ve unvanları
- İthaf kısmı
- Sebeb-i tercüme/önceki tercümelerin durumu
- Tercüme usulü/nüsha tavsifi
- Tercüme edilen kitabın müellifi ve muhatabı hakkında malumat.

Bu hususlara bir örnek olmak üzere Kazasker Vüsûlî Mehmed Çelebi'nin (ö. 998/1590) *Şem'i Hidâyet* başlıklı tercüme metnini gösterebiliriz. Ebû Bekr et-Turtûşî'nin (ö. 520/1126) *Sirâcü'l-Mülûk* adlı Arapça eserinin tercümesi olan bu metnin temhîd kısmında mütercimin doğrudan ve kapsamlı bir katkısı bulunmaktadır. Uzun süre maiyetinde bulunduğu Sultan II. Selim için bu kısımda yer verdiği ifadeler Vüsûlî Çelebi'nin 16. yüzyılda bir Osmanlı sultanının nasıl nitelendiğini, bir başka ifadeyle döneminde onlarca siyaset metni telif yahut tercüme edilen Kanunî'den sonra başa geçen sultanın algısının nasıl inşa edildiğini göstermesi bakımından anlamlıdır. Bu inşayı müstakil olarak kaleme aldığı *Selîmnâme* adlı eserinde yapan Vüsûlî Çelebi, bir de İslam siyaset düşüncesinin prestijli ve çok okunan bir metni olan *Sirâcü'l-Mülûk* üzerinden yeniden kurgulamaya çalışmaktadır. “Der medh-i pâdişâh-ı İslâm *halledallâhu hilâfethû ilâ yevmi'l-kıyâm*” ifadesiyle başlayan bu kısımda “pâdişâh-ı gerdûn-rif'at ve şehensâh-ı Ferîdûn-'azamet” olan sultan Selim, Cem, Dârâ ve İskender gibi hükümdarlarla mukayese edilip “serdâr-ı selâtin-i hâl ü mâzî” yani “gelmiş geçmiş tüm sultanların üstünü” ve “sezâvâr-ı hilâfet-i ekâlîm ü arâzî” yani “dünya üzerinde hilâfet makamına layık olan hükümdar” olarak nitelenip adalet, mu-zafferiyet, ihsan gibi sıfatlar başta olmak üzere tüm ahlâki faziletlerin sahibi ve destekçisi olarak (“râfi'-i râyet-i mekârim-i şemâ'il ve câmi'-i mehâsin-i fezâ'il ü hasâ'il”) tavsif edilir.

Yine zulüm ve fesadı ortadan kaldıran, insanlar üzerinden bu kişilerin yükünü hafifleten, atalarının uygulamalarını ihya eden “pâdişâh-ı ‘asr bi’l-gazvi ve’n-nasri” olan Sultan Selim’e ömrünün uzun olması için dua edilir. Raiyyenin de padişahın adaleti sayesinde kalplerinin her türlü fitneden azade ve günahlardan uzak olması temenni edilir. Tüm bu ifadelere rağmen padişahın övgüsünde tüm kelimeler kifayetsiz kalacaktır: “Şâh-ı ‘âlî-mekân vasfına ne vech-ile imkân müyesser olur ki zebân-ı serî’u’l-beyân ebkem ü lâl ve kuvve-i nâtika sâkit olup (...).”

Aynı zamanda kazasker de olan mütercimim oldukça mübalağalı ifadelerle bezediği bu cümleler nihayetinde yaygın bir tavrın tezahürü olarak bir de kaside ile taçlanır: “Kaside der-medh-i pâdişâh-ı ‘âlem-penâh-ı zıllullâh.” Böylece kaynak metinden bambaşka bir şekilde ama ona eklenerek Osmanlı sultanı hem en üstün halifelik makamı ve hem de Allah’ın yeryüzündeki gölgesi unvanıyla tavsif edilmektedir. Yine kaside içerisindeki bir beyitte “doğanun ve batının hakanı” unvanına da yer verilmektedir: “Hakan-ı şark u garb Selim Han kim öldürür/Sultân-ı kâmkâr ü şehenshâh-ı kâmrân.”⁷⁹

2.3. Dile ve Mevzuya Derinlik Kazandırmak

Osmanlı siyaset düşüncesi eserlerinin süreç içerisindeki gelişimi dikkate alındığında, özellikle 16. yüzyıldan itibaren metinlerin muhteva bakımından üst bir seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu durum kimi metinlerin tercümesinde kaynak metnin dil ve düşüncesini daha yukarılara taşıyan, tarihi süreklilik içerisinde kavramların ve muhtevanın gelişimini tercüme yansıtan bir faaliyete dönmüştür. Bu da bir taraftan tarihsel sürekliliği ortaya koyarken, öte yandan tercüme faaliyetini bir tür yeniden üretim mekanizmasına dönüştürmektedir. Bu çerçevede pek çok örnek bulunmaktadır. Tahir b. Hüseyin’in (ö. 207/822) oğluna *Vasiyye’i*, Turtuşî’nin *Sirâcü’l-Mülûk*’u, Neyrizî’nin (ö. 777/1375’ten sonra) *Miftâhü’s-Saâde*’sinin tercümeleri başta olmak üzere özellikle 16. yüzyıldan sonraki tercümelelerde bu husus açığa çıkar.

Burada temsil kabiliyeti açısından seçilen bazı örneklerle iktifa edilecektir. İlk olarak Memun dönemi devlet ricalinden Tahir b. Hüseyin’in oğluna yazdığı siyasi nasihatnâmesinden bir örnek aktarılacaktır. Bu metinde şöyle bir tavsiye yer almaktadır:

⁷⁹ Kazasker Vüsûli Mehmed Çelebi, *Şem’-i Hidâyet* (İstanbul: Süleymaniye Ktp. Reisülküttâb Mustafa Efendi 772), 8b-10b. Kazvîni’nin *Müfîdü’l-‘Ulûm ve Mübidü’l-Hümûm* başlıklı ansiklopedik eserini *Nâru’l-Hüdâ* adıyla tercüme eden Kethudâ Mustafa Efendi’nin mukaddime kısmındaki ifadeleri de burada resmeden çerçeve ile uyumludur. Sultan için ilave sıfatların devreye sokulduğu mukaddime kısmında sultan “fâhr-ı selâtin”, “kutb-ı zamân”, mefhar-i Osmâniyân”, “Zill-i Hudâ” olarak nitelenir (*Nâru’l-Hüdâ*, 4a). Sultan ayrıca adalet ve ihsanın yayıcısı, Allah’ın “yeryüzünde seni halife kılacağım” hitabının muhatabı, tüm hükümdarların efendisi, güçlü iktidarı sayesinde tüm bölgelerden zulmü kaldırıp atan, doğu ve batı sultanlarının sultanı, hakanlar hakanı, Haremeyn’in hadimi, Allah’ın beldelerdeki halifesi ve tüm kullarına erişen gölgesi şeklinde de nitelenir (*Nâru’l-Hüdâ*, 5b). Kuşkusuz bu ifadeler henüz tercüme metne başlamadan Osmanlı siyaset düşüncesinin İslam siyaset düşüncesinden tevarüs ettiği temel meşruiyet kaidelerini ve üstünlük unvanlarını Sultan Ahmed’in şahsında tezahür ettirmek anlamına gelmektedir. Benzer bir tasarruf için ayrıca bk. Abdülaziz b. Hoca Sa’deddîn, *Terceme-i Miftâhu’s-Saâde fî Kavâidi’s-Siyâseti ve’s-Siyâde* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. 00018), 6a-7b.

[Ey oğul], takvâya sarıl. Allah'tan kork (*haşyet*), onun gözetimi altında (*murâkabe*) olduğunu unutma. Allah'ın gazabını celbetmekten uzak dur.⁸⁰

Bu tavsiyenin, metnin Damadzâde Ebu'l-Hayr (ö. 1154/1741) tarafından yapılan Arapça şerhini esas alarak tercüme eden Mehmed Selim Efendi (ö. 1138/1726) ifadelerindeki görünümü şöyledir:

İy cân-ı peder! Galebe vü kuvvet ve celâl ü 'azamet ile muttasif olan Hudâ-yı yegâne vü bi-hemtâyı 'ale'd-devâm mülâhaza vü endişe ve encâm-ı kârda bîm-i batş-ı şedid-i Melik-i mecîd mâye-i ıztırâb ve zırâm-ı piç ü tâbin olup cenâb-ı 'Azîz-i zi'ntikâm *cellet sürâdikâtu künhihi 'an en tenâle bihâ eydi'l-evhâm* huzûrunda bâ'is-i hacedet ve sebeb-i nedâmet olur ef'âl ü akvâlden nefsinî vikâye vü sıyânet etmeyi hemîşe kendine pişe eyle.⁸¹

Görüleceği üzere metin, siyaset düşüncesi açısından da önemli birçok kavramın ilavesiyle aktarılmaktadır. Selim Efendi ayrıca bu tercümesinde Tahir döneminde siyaset düşüncesi alanında henüz yaygın bir kullanımı olmayan 'nizâm' kavramına atıfta bulunmakta ("ve nizâm-ı dîn ü devleti müsteclib", "nizâm-ı memleketde"),⁸² Arapça metnin kavramsal çerçevesini Osmanlı Türkçesinin imkânlarını son derece zorlayarak oldukça üst düzeye taşımaktadır. Bunu yaparken oldukça ağdalı bir dil ortaya koymaktadır. Nitekim tercümedeki bu ağdalı ve üst düzey dil, yine bazı Osmanlı müellifleri tarafından yadırganmıştır. Mesela Şâmî-yi Üsküdarî bu tercümedeki üslubu tenkit ederek kendisinin aynı metni daha yalın bir dille izah ettiğini ifade etmektedir.⁸³ Mamafih burada meselenin Şâmî-yi Üsküdarî'nin takdim ettiği gibi sadece 'tutturaklı dil' tercihinin indirgenmesinden ibaret olmadığına işaret edilmelidir.

Bu açıdan dikkat çekici bir diğer örnek Turtuşî'nin *Sirâcü'l-Mülûk*'unu *Şem'-i Hidâyet* başlığıyla tercüme eden Kazasker Vüsûlî Mehmed Çelebi'nin (ö. 998/1590) tasarruflarıdır. O "kaynak metinde mülk ve devletlerin nizâmı (*fî ma'rifeti hisâlin verede bihâş-şer'u fihâ nizâmü'l-mülki ve'd-düvel*) ibaresini 'din ve devletler', 'mülk ve milletler' olarak karşılıklıdır (*Şer' vârid olduğu hisâlin ma'rifetindedir ki kıyâm-ı dîn ü düvel ve nizâm-ı mülk ü milel ol hisâlin bekâsıyladır*).⁸⁴ Bu durum konuyla ilgili gelişen literatürdeki yeni kavramsal çerçevelerin ve irtibatlı meselelerin ifadesi olarak görülebilir ve bu açılardan metnin tahkim edilerek daha üst seviyeye taşındığını söylemek mümkündür. Zira kaynak metin, şeriatta varit olan bazı ilkeleri hükümdarlığın ve devletlerin nizâmını sağlayıcı bir unsur olarak gören bir ifadeye yer verirken; tercümede devletin din ile birlikte varlığını sürdürmesine yönelik gelişen kabullerin de tesiriyle dinin ve dinlerin varlığı, mülk ve devletlerle irtibatlandırılarak çevrilmektedir. Benzer bir şekilde artık vezirliğin esaslı bir kurumsal yapıya kavuştuğu bir dönemde "*fî'l-vüzerâi ve sıfâtihim* (vezirler ve nitelikleri)" başlığının "Vizâretin âdâbı ve

80 Özgür Kavak, *Siyasi Nasihatnâme* (İstanbul: Klasik, 2011), 26.

81 Kavak, *Siyasi Nasihatnâme*, 109; Mehmed Selim Efendi, *Tercüme-i [Şerh-i] Mektûb-ı Tâhir b. Hüseyin* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY1701), 3b.

82 Kavak, *Siyasi Nasihatnâme*, 109, 124; Mehmed Selim Efendi, *Tercüme-i [Şerh-i] Mektûb-ı Tâhir b. Hüseyin*, 10a, 15a.

83 Şâmî Üsküdarî, *Siyâsetü'l-Mülûk/Tercüme-i Nasihatnâme* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Reisülküttâb 560), 188b.

84 Vüsûlî Mehmed Çelebi, *Şem'-i Hidâyet*, 12b.

sadârete hâlel verir umûrdan ictinâbı beyânındadır” şeklinde çevrilmesi artık şahıs bağımlı bir yapıdan kısmen bağımsız bir müesses yapının Osmanlı bağlamında kazandığı anlama birlikte verilmesi (*vizâret ve sadâret*) bu durumu göstermektedir.⁸⁵

Benzer bir şekilde Le’âlî Mehmed, *Sülûku’l-Mülûk* başlıklı *Ahlâk-ı Muhsinî* tercümesinde kaynak metinde yalnızca “siyaset” olarak yer alan kelimeyi Hanefilerin ceza hukuku anlayışıyla irtibatlı olacak şekilde “tazir” kavramını da ekleyerek tercüme etmekte ve “mukâbelesinde siyâset ü ta’zir olunup” demektedir.⁸⁶ III. Ahmed’in (1703-1730) kütüphane hocası Muhammed el-Hamidî ibnü’ş-Şeyh Ali’nin *Keşfü’l-Estâr an Sırrı’l-Esrâr* başlıklı *Sırrı’l-Esrâr* tercümesinde Hz. Peygamber’den bahsederken “siyaseti tesis eden” ifadesinin, ashab için “ihtisâb sahipleri” ve “nizâmın yol göstericileri”⁸⁷ tabirlerinin kullanılması da benzer bir şekilde yorumlanabilir. II. Selim dönemi mütercimlerinden Bâli Zihni Çelebi de *Zahîratü’l-Mülûk* adlı kitabın konusundan bahsederken “kavâid-i saltanat-ı sûri[ye] ve ma’nevî[ye] levâzımın müştemil bu muhtasarı tahrîr ve hükûmete ve vilâyet ve tahsil-i sa’âdet-i uhrevî[yye] ve dünüvî[yye] ahkâmını şâmil” ifadeleriyle tanıtmakta, böylece bir yandan ameli hikmet alanının temel kavramlarını kullanırken öte yandan “hükümet” ve “vilayet” gibi Arapçadaki anlamını korumakla birlikte Türkçe siyaset düşüncesinde süreç içerisinde siyasi birim ve yapıları ifade etmek üzere kavramlaşmış kelimelere yer vermektedir.⁸⁸

Mütercimlerin kaynak metnin kavramsal çerçevesini ilim tarihi içerisindeki tercihleri de dikkate alarak müellifin tercihini aşacak şekilde yorumlamaları da bu çerçevede görülebilir. Sözcüleri 16. yüzyılda yapılan *İkdü’l-Ferîd* tercümesinde mütercim ‘ülû’l-emr’ kavramını siyasetle birebir eşleştirmek yerine daha geniş anlam vererek şu şekilde tercüme etmektedir: “Ve sizden olan pâdişâhlara ve beylere ve kâdîlara ve ehl-i hüküm olanlara ve levâzım-i dîn ta’lîm eden âlimlere itâat edin, hak olan işlerde.”⁸⁹ Bu tercümede kendisinden önceki kimi müelliflerin yaptığı gibi ülü’l-emri sadece siyasilere hasreden yaklaşım terk edilerek işin içine ulemânın da katıldığı görülmektedir. Mütercimin bu ilavesi ve yorumu kaynak metinde yer almamakta, aksine ülü’l-emr kavramının yer aldığı âyet müellif İbn Talha (ö. 652/1254) tarafından doğrudan siyasi bir bağlamda zikredilmektedir.⁹⁰

2.4. Metni Yerlileştirmek

Tercüme edilen metinlerde öne çıkan bir diğer tasarruf, fikir ve değerlendirmelerin Osmanlı dünyasına hitap edecek bir çerçevede sunulmasına matuftur. Tercüme stratejileri çerçevesinde geliştirilen ‘Yerlileştirme (*Domesticating*) kavramı”⁹¹ Osmanlı tercümelerinde öne çıkan

85 Vüsûlî Mehmed Çelebi, *Şem’-i Hidâyet*, 13a.

86 Le’âlî Mehmed, *Sülûku’l-Mülûk*, 34a.

87 İbnü’ş-Şeyh Ali, *Keşfü’l-Estâr an Sırrı’l-Esrâr*, 1b.

88 Bâli Zihni Çelebi, *Gencine-i Sa’âdet* (İstanbul: Nuruosmaniye, 3890), 2b.

89 Ahmed b. Mahmûd, *İkdü’l-Cedîd Tercüme-i İkdü’l-Ferîd*, vr. 161b.

90 İbn Talha, Ebû Sâlim Muhammed, *el-İkdü’l-ferîd li’l-Melikî’s-Sa’îd*, (yy: 1310), 131.

91 Bu kavrama dair bk. Lawrence Venuti, *The Translator’s Invisibility: A History of Translation*, (New York: Routledge, 1995), 18 vd.

metinlerin ‘Hanefileştirilmesi’ ve ‘Osmanlılaştırılması’ şeklinde nitelediğimiz tasarruflar için açıklayıcı bir çerçeve çizer. Buna göre kaynak metindeki ‘yabancı unsurlar’ sadece ayıklanmakla kalmamakta, yapılan ilave yahut değişiklikler sayesinde metin Osmanlılar açısından daha kabul edilebilir, anlaşılabilir ve kendi gündemleriyle ilişkilendirilebilir bir hale getirilmektedir.

2.4.1. Metni Hanefileştirmek

Siyaset düşüncesi alanında müstakil telif metinlerin Osmanlı öncesinde daha ziyade Hanefiler’in dışındaki mezhep müntesipleri tarafından kaleme alındığı hususu göz önüne alındığında,⁹² bu metinlerde Hanefi dışı görüşlerin baskın olduğu da ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple daha ziyade Türk ve Hanefi bir muhatap kitlesi için tercüme edilen metinlerde serdedilen görüşlerin bu kitleye hitap edebilmesi için metinlerdeki görüşlerin bir tür ‘Hanefileştirme’ olarak ifade edebileceğimiz bir ameliyeye tabi tutulduğu görülmektedir. Böylece tercüme edilen metin Osmanlı muhataplarının algı ve kabul seviyesine göre uyarlanmış olmaktadır. Kimi mütercimler tercüme usullerinden bahsederlerken bu hususu açıkça ifade etmektedirler. Bayburt Kalesi’nde katiplik yapan Ahmed b. Mahmûd, İbn Talha’nın *el-Ikdü’l-Ferîd li’l-Meliki’s-Sa’îd* adlı eserinin tercümesinde bu hususa şu cümleleriyle işaret eder:

Musannif *rahimehullâh* e’imme-i Şâfi’iyeden olup esâs-ı ahkâm-ı kitâbı İmâm-ı mükerrrem Muhammed b. İdris eş-Şâfi’î *nercû en yekûne şâfe’aküm ve şâfe’ani rahmetullâhi ‘aleyh* mezhebi üzerine vaz’ etmiş bulunmağın mezâhibe müte’allik yerleri mümkün oldukça İmâm-ı hümâmımız, şems-i delâlimiz ve ber-i temâmımız sirâc-ı ümmet, çerâğ-ı millet, a’zam-ı e’imme-i cihân Ebû Hanife-i Nu’mân *‘aleyhi’r-rahmetü ve’r-ırdvân minallâhi’r-Rahmân* hazretleri ve ashâbı *rahimehumüllâh* akvâl-i şerîfesi üzerine kitâbet kılındı. Ve bazı mahallerden garâib mesâ’ilden e’imme-i Hanefiyye *rahmetullâhi ‘aleyhim* kelâmları ne vehle olduğu bilinmek mufassal fetâvâ kitâblarına mürâcâ’ata muhtâc olup bu fakîrden bulunur (?) ecilden tercümesi hâli ve musannif makâli üzere vâki oldu.⁹³

Görülebileceği üzere metinde sadece Şafiî’ye ait görüşlerin zikredildiği yerlere Hanefi görüşlerin eklendiği ifade edilmemiş, Hanefi mezhebi açısından önemli bulunan bazı ilave bilgiler fetâvâ türü kitaplardan hareketle tercümeyle dahil edilmiştir.

Bu konudaki bir diğer örnek Kazvî’nin *Müfidü’l-‘Ulûm ve Mübidü’l-Hümûm* başlıklı ansiklopedik eserini *Nûru’l-Hüdâ* adıyla tercüme eden Kethudâ Mustafa Efendi’nin (ö. 1032/1623) tasarruflarıdır. Mütercim bu hususa şu şekilde dikkat çeker:

Ve kitâb-ı mezburun müellifi Şâfi’üyyü’l-mezheb belki müte’assıb fi’l-mezheb olduğu cihetden izhâr-ı ta’assub itdüğü mevâzî’de İmâm-ı A’zam-ı Hümâm-ı Ekrem hazretleri tarafından ecvibe-i latîfe dahi iltizâm olunmuşdur.⁹⁴

92 Bu yönde bir tespit için bk. Özgür Kavak, “İslâm Siyaset Düşüncesi Kaynağı Olarak Fûrû-ı Fıkıh Kitapları,” *İslam Siyaset Düşüncesine Giriş*, ed. Özgür Kavak - Lütfi Sunar (Ankara - İstanbul: İLEM Kitaplığı, 2018), 265-267.

93 Ahmed b. Mahmud, *İkdü’l-Cedid*, 6a.

94 Kethudâ Mustafa Efendi, *Nûru’l-Hüdâ*, 6b.

Mukaddimedede yer verilen bu değerlendirme, metnin farklı kısımlarında fiiliyata geçirilir. Ansiklopedik bir mahiyet arz etmesi hasebiyle oldukça farklı konuları bir arada alan kitapta özellikle fıkıh tarihi çerçevesindeki değerlendirmelerde mütercim mezhep taassubu olarak zem ettiği hususu yineler ve Hanefilik açısından bunları cevaplar. Mesela kaynak metinde ehl-i hadisin temel kabulleri verilip Hanefiliğe karşı üstünlüğü aktarılırken temas edilen konularla ilgili mütercim şöyle söylemektedir:

Fihrist-i kitâbda musannifin Şâfi'î ve müte'assıb fi'l-mezheb olduğu beyân olunmuşdı. Evvelâ tercüme-i kelâmı itmâm ba'dehû mezhebimiz muktezâsını cevâba ikdâm edelim. (...) Bu mahalle gelince musannifin kelâmı tercümesidir. 'Ulemâ-yı Şâfi'iyyeden 'Abdülvehhâb Şa'rânî *kuddise sirruhû 'İlmü'l-Mizân*-nâm kitâbında ve eslâf-ı eşrâf-ı Şâfi'iyyeden insâfla ittisâf üzere olanlar te'lif itdükleri kitâblarında İmâm Ebû Hanife hazretlerini ol kadar medh ü senâ ve zikr-i cemilleri ile bir mertebe ittirâ iderler ki kâbil-i tahrîr ü inhâ degıldür. Hiçbiri kadr-i 'âlileri üzere [Kazvîni gibi] bu makûle kelâm-ı nâ-mülâyime ictirâ itmemişdür. Muta'assıbların hâli budur ki mu'tekidden dahi sudûr itmîşdür.⁹⁵

Mütercim bu tartışmanın devamında müellifin İmam Şafi'nin Kureyş soyundan gelmesi ve dolayısıyla imamete ehil olması, Ebu Hanife'nin ise bu soydan olmaması hasebiyle imamete ehil olmaması iddiasını da ele alır. Bu iddia aynı zamanda önemli bir siyasi meşruiyet problemi de doğurduğundan olsa gerek, ilk olarak Kureyş'e mensubiyetin mezhep imamlığı için gerekli bir şart olmadığını belirtir: "Şeref-i neseb imâm-ı mezheb olmağı iktizâ itmez." Akabinde farklı meşruiyet ve üstünlük unsurlarına müracaat eder ve Ebu Hanife'nin küçüklüğünde Hz. Ali'nin hayır duasına mazhar olmasını, ashabdan on üç yahut sekiz kişi ile mülaki olmasını özellikle Hz. Enes ile görüşmüş olmasını, önde gelen tabiin âlimlerinden hadis ve dini ilimler tahsil etmesini ve edindiği ilmi dört bin civarında talebeye aktarmasını öne çıkarır. Yine ehl-i hadisin temel kabulü olarak metinde yer alan "sultana huruc etmemek" ilkesinin Hanefilikte "sultanın âdil ve dinî ahkam ile kendisini bağlı görmesi" kaydıyla mevcut olduğunu ("her sultân-ı kâmil ve re'is-i 'âdil ki dîn-i mübînle temessük idüp hayrâta sa'î ola") belirtir.⁹⁶

Mustafa Efendi'nin tasarrufları sadece Şafi'î mezhebi taassubuna Hanefilik çerçevesinde cevap vermekle sınırlı kalmamış, bazı siyasi-fikhî meselelerde kaynak metin müellifinin girmedığı fikhî ahkâm boyutuna Hanefî metinleri çerçevesinde işaret etmek şeklinde de kendisini göstermiştir. Mesela devlet başkanının görevinden istifa etmesi meselesi böyledir. Burada mütercim bu meselenin *Kâdîhân* ve *Tatarhâniyye*'de ihtilafı olduğunu beyan eder. Ancak kendi işinin tercüme olması hasebiyle tafsilata giremeyeceğini de belirtir.⁹⁷

95 Kethudâ Mustafa Efendi, *Nûru'l-Hüdâ*, 52b-53b. İlgili kısmı krş. Ebu Bekir Kazvîni, *Müfîdü'l-Ulûm ve Mübîdü'l-Hümûm* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985), 53-55.

96 Kethudâ Mustafa Efendi, *Nûru'l-Hüdâ*, 53b. Krş. Burada ayrıca kıyasın sünnete tercihi meselesi başta olmak üzere diğer bazı fikhî meselelere de cevaplar yer alır (53b-54a).

97 Kethudâ Mustafa Efendi, *Nûru'l-Hüdâ*, 182a-b.

Hanefilerin sınırlı sayıda müstakil siyaset metinleri kaleme almış olmaları, bu sahada tercüme edilen eser sayısının azlığının temel sebeplerinden biridir. Bununla birlikte fıkıh ilminin doğrudan ilgili olduğu arazi-vergi hukuku alanında erken dönem bir Hanefî metni olan *Kitâbü'l-Harâc*'ın biri bu makalenin kapsadığı zaman aralığında, diğeri 19. yüzyılda olmak üzere iki farklı mütercim tarafından tercüme edilmiş olması, Osmanlı hukuk ve siyaset geleneğinin kökenleri dikkate alındığında anlamlıdır.⁹⁸ Benzer bir şekilde bir diğer erken dönem Hanefî metni olan İmam Muhammed'in (ö. 189/805) *es-Siyerü'l-Kebîr*'inin Şemsüleimme Serahsî (ö. 483/1090 [?]) tarafından yapılan şerhi de 19. yüzyılda tercüme edilmiştir.⁹⁹ Bu örneklerin dışında Osmanlı dönemi tercümelerinin telife bakan boyutları bu metinleri Hanefiler tarafından kaleme alınan siyaset metinleri olarak görmeyi de mümkün kılmaktadır.

2.4.2. Metni Osmanlılaştırmak

Kaynak metinlerin fikhî içeriği bakımından Hanefîliğe yapılan vurgu çerçevesinde Osmanlı muhataplarına yakınlaştırılması şeklindeki tasarruf dışında muhtelif şekillerde de 'Osmanlılaştırma' faaliyeti söz konusudur. Metne uyarlama ve ilave şeklinde yapılan müdahalelerin farklı bir boyutu olarak Osmanlılar bağlamında ehemmiyet arz eden hususlar tercümeyle eklenebilmektedir. Bu yapılırken Osmanlı muhitinden seçilen yahut Osmanlılar açısından makbul görülen örneklerle hususi ehemmiyet verilmekte ve Osmanlı merkezli ideal sultan tiplerini öne çıkartılmaktadır. Yine Osmanlı hanedanını İslam tarihinin meşru temsilcileri olarak göstermek de söz konusu olabilmektedir. Bu açılardan kaynak metinden uzaklaşmakta ve mütercimin katkısı belirgin hale gelmektedir.

Uyarlama şeklindeki tasarruf örneği olarak devlet başkanını ifadede seçilen kavramlar öne çıkar. Kaynak metinde "imâm" kavramıyla geçen ifadenin "sultan" kavramıyla karşılanması böyledir. Böylece kaynak metinde meşru devlet başkanı olarak evsafı zikredilen imamla ilgili anlatılanlar, sultan için kullanılmış olmakta ve doğrudan Osmanlı sultanını çağrıştırmaya hedeflenmektedir.¹⁰⁰

Osmanlı bağlamının tercümede belirginleşmesi açısından yapılan diğer bazı ilaveleri göstermesi bakımından *el-Kavlü's-Sedîd* adlı Arapça metnin tercümesinden seçilen bazı örneklerden istifade edilecektir. Buna göre Arapçası

ويمنعوه عن الفسوق والعصيان وعن تظيف الكيل والميزان وتغبين بعضهم لبعض في التبايع والتجارات وذلك
ميسر بحسن السياسات.

98 Rodosîzâde Mehmed b. Mehmed, *Terceme-i Kitâbü'l-Harâc li-Ebi Yûsuf* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 571), 167 vr; Müderriszâde Mehmed Ataulâh Efendi, *Terceme-i Kitâbü'l-Harâc* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY04652), 190 vr.

99 II. Mahmud dönemi ulemasından Mehmed Münib Ayıntâbî (ö. 1823) tarafından tasarruflarla tercüme edilen bu eser *Terceme-i Şerh-i Siyeri'l-Kebîr* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1241) başlığıyla yayınlanmıştır.

100 Bosnevî, *Terceme-i el-Cevâhir el-Mudîyye*, 3a. "ve 'ale'l-imâm [imama lazım olan husus şudur ki]" şeklindeki ifadenin "hazret-i sultâna lâzımdır ki" şeklinde tercümesi için bk. 3a-6b.

şeklinde olan ifadenin harfi çevirisi “onları fisk ve isyandan ölçü ve tartıda hile yapmaktan, alım-satım ve ticaretlerde birbirlerini aldatmaktan engeller. Tüm bunlar ancak hüsn-i siyâ-setlerle mümkün olur” şeklindedir. Mütercim bu kısmı şöyle tercüme etmiştir:

Dahi onları fisk [u] me’âsiden husûsan küfür söylemeden men’ edip bâ-husûs dîn [ü] mil-lete ve mezhebe sebb eden habisleri ta’zîr-i belîğ ile ta’zîr edip tecdîd-i îmân edeler, müsâ-maha etmeyeler. Cehil sebebiyle bilmez, ona hizmet ettiği mezhebe sebb eder. Ne’ûzü bil-lâhi te’âlâ min şerri zâlik [Bu durumun kötülüğünden Yüce Allâh’a sığınırız]. Dahi hüsn-i siyâsetdendir ‘asâkir beyninde ba’zan ticâret kasd eyleseler onları men’ edeler. Ticâret zım-nında olan ‘asâkir eksik tartmadan ve ziyâde bahâsıyla satmadan men’ edeler. Kaçan ‘asker ticâret edip ellerine birer mikdâr harçlık girdiği vakit geri dönüp memleketine gitmek için türlü türlü bahâneler edeler. ‘Askerin gözü düşmânın hâllerinde gerek demişler.¹⁰¹

Cümlelerin devamında “bunların her biri diğerinin fayda bulduğu şeyden istifade eder (فكّل واحد ينتفع بغير ما ينتفع به الآخر) anlamına gelen ifadede ise “İmdi zikr olunan tâ’ifelerden her birler-içün ‘ibâdullâh günâgûnâ fâ’ideler bulurlar. Bunların cümlesi müceddid-i dîn olur velâkin içlerinde bir re’îs gerekdir” denilmek suretiyle tercümenin muhatabı III. Selim’in müceddidliği metnin Türkçesine eklenir.¹⁰²

Aynı metinde yer alan “Allah onları düşmanlarına karşı kahramanlarla desteklesin (وشبدهم على أعدائه بالقهرمان) ifadesi “Dahi Allâh zü’l-celâl Âl-i ‘Osmân’a Muhammed ‘aleyhi’s-selâma kemâl-i ittibâ’ları sebebiyle hayırlı vezîrler ve kahramân gâziler ve hayırlı ‘askerler ihsân eyleyip şarkan ve garban düşmânların kalblerine havf ilkâ eyledi”¹⁰³ şeklinde yine Osmanlı bağlamı gözetilerek ve metin âdetâ Osmanlılaştırılarak tercüme edilmiştir.

Bu kabil tasarruf bazen kaynak metinde yer alan ifadelerin yorumlu bir şekilde tercüme edilerek bu metindeki ibareyi de zorlayacak derecede ileri noktalara da varabilmektedir. Me-sela kaynak metinde Arapça olarak yer alıp “bu durumu Müslim’in Sa’d bin Ebî Vakkâs radi-yallâhu ‘anhdan rivâyet ettiği ifade teyit eder: Garb ahâlîsi hak üzere olurlar tâ kıyâmete dek” şeklinde çevrilebilecek ifade,¹⁰⁴ şu şekilde tercüme edilir: “Hicâz’a nisbetle Kostantîniyye, Beyt-i Makdis’de dâhil olmağa te’yîd eder, Rasûlullâh sallallâhu ‘aleyhi ve sellem “ehl-i Mağ-rib kıyâmet gününe varıncaya kadar hak üzere olup küffâra gâlib olurlar” buyurduğu ...”¹⁰⁵

Yönetilenler anlamına gelen “raiyye” kelimesinin aynı zamanda güdülen/sürü anlamına gelmesi Arapça metinlerde kelime anlamı itibariyle bu kelimeye benzer başka kelimelerin de (ağnâm: küçükbaş hayvanlar) yönetilen kesim için kullanılmasına yol açmıştır. Bu kabil ifadelerin Türkçe tercümesinde Osmanlı bağlamının ve muhatap kitlenin anlayışının gözetildiği görülmektedir:

101 Muhammed Birgivi, *Nizâm-ı Cedîd Risalesi*, 96.

102 Muhammed Birgivi, *Nizâm-ı Cedîd Risalesi*, 118.

103 Muhammed Birgivi, *Nizâm-ı Cedîd Risalesi*, 53.

104 İbarenen orijinali şöyledir: لا يزال أهل الغرب ظاهرين على الحق حتى تقوم الساعة. ويؤيده ما رواه مسلم عن سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه: لا يزال أهل الغرب ظاهرين على الحق حتى تقوم الساعة.

105 Muhammed Birgivi, *Nizâm-ı Cedîd Risalesi*, 124.

والثاني الأمراء والوزراء وهم الحفاظ والرعاة لعباد الله تعالى وإذا كانوا حفتاً عراتاً فمن يحفظ الأغنام.

Sınıf-1 sâni ümerâ ve vüzerâlardır. Onlar ‘ibâdullâh hıfz [u] hirâset edip ra’y ederler. Ümerâ ve vüzerâ ‘ilm [ü] ‘amelden ‘ârî ve hevâ-yı nefislerine tâbî’ olurlarsa **nâs** perişân olur.¹⁰⁶

Kaynak metnin Osmanlılaştırılmasıyla ilgili zikredeceğimiz son örnekler arasında “Rafizîlerin” “Kızılbaşlar” olarak anılması,¹⁰⁷ Gazzalî’ye nispet edilen bir metinde “sultanın vezirlerinden” bahsedilirken “kethudâlar” tabirinin kullanılması,¹⁰⁸ “komutan ve askerlerin ıktatı (iktâ’u’l-ümerâ ve’l-ecnâd)” ifadesinin “begler ve sipâhîlerin tımâr ve dirlikleri” şeklinde tercüme edilmesi, hak sahiplerinin maaşları (erzâkû zevil-hukûk) ifadesinde “erzak” kavramının karşılığı olarak “ülûfe” tabirinin tercih edilmesi yer alır.¹⁰⁹

2.5. Kaynak Metnin Tashihî, İddialarının Tenkit Edilmesi Yahut Temellendirilmesi

Tercüme eserlerin kaynak metinle irtibatı açısından öne çıkan bir diğer husus, metinle geliştirilen olumsuz ilişkide kendisini göstermektedir. Buna göre müelliflerin bazen aktarıdıkları düşüncelerin kaynak nispetlerine bazen yorumlarına itiraz edilmekte, hataları tespit edilmekte ve kimi zaman ise üsluplarına müdahaleler edilmektedir. Buna mukabil metnin iddia olarak dile getirdiği ifadelerin arka planına işaret eden, olumlu yahut olumsuz manada bu iddiaların delillerini ele alan tasarruflarda da bulunmaktadır.

Yukarıda ‘Metni Hanefileştirmek’ başlığı altında yer verilen bir örnek, bu başlık açısından da önemlidir. Buna göre Kethudâ Mustafa Efendi, Şafî mezhebine taassupla bağlı olmasını tenkit ettiği Kazvî’nin *Müfîdû’l-’Ulûm ve Mübidû’l-Hümûm* başlıklı eserinde Ebu Hanife ile ilgili ifadelerini doğru bulmamakta, hem Hanefi hem de Şafî kaynaklara müracaatla onun iddialarını tashih etmekte ve müellifi tenkit etmektedir.¹¹⁰

Münâvî’nin *el-Cevâhirü’l-Mudiyye*’sini tercüme eden Bosnevî, *Terceme-i el-Cevâhirü’l-Mudiyye* başlıklı bu tercümesinde kaynak metin müellifinin gereksiz tekrara yer verdiğini düşündüğü kısımları tercüme etmeden bırakır. Mütercimim tercüme ettiği metindeki bir

106 Muhammed Birgivi, *Nizâm-ı Cedîd Risalesi*, 110.

107 Ahmed b. Mahmud, *Ikdü’l-Cedîd*, 4a. Âşık Çelebi de İbn Teymiyye’nin *es-Siyâsetü’ş-Şer’iyye*’sinin tercümesinde ana metne ilave olarak bu meseleye temas eder ve kaynak metinde olmayan bir hususu tercüme vasıtasıyla gündeme taşır: “Ammâ hâlen müftî’l-müminin ve imâmü’l-müslimin şeyhu’l-İslâm imâd-i dinî’n-Nebî aleyhisselâm hulâsatü’l-e’immeti’l-mühtedîn bakıyyetü’l-müctehidin şeyhunâ ve mevlânâ imâmunâ ve muktedânâ Ebussuûd Efendi إفتاءه وطول بقائه والمسلمين بطول بقائه ونه قوله أن يكون له فضل على غيره فإن كان له فضل على غيره لم يكن له فضل على غيره ولو كان له فضل على غيره لم يكن له فضل على غيره” Kızılbaş avratlarının seyyinin cevâzına verdikleri fetvâ dan fehm olunur ki riddetleri için katl olunalar. *Mi’râcü’l-Eyâle ve Minhâcü’l-Adâle: Âşık Çelebî’nin Siyâsetnâmesi*, haz. M. Usame Onuş, Abdurrahman Bulut, Ahmet Çelik (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 151.

108 Hatib, *Tercüme-i Nasihatü’l-Mülûk* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi 1951), 23a-24b.

109 Ahmed b. Mahmud, *Ikdü’l-Cedîd*, 175a. Krş. İbn Talha, *el-’Ikdü’l-Ferîd li’l-Melikî’s-Sa’id*, 140.

110 Kethudâ Mustafa Efendi, *Nûru’l-Hüdâ*, 52b-53b. İlgili kısmı krş. Kazvî, *Müfîdû’l-’Ulûm*, 53-55.

tür üslup düzeltmesi olarak da görülebilecek olan bu tasarruflara bir örnek olarak hadislerin tercümesi meselesi gösterilebilir. Bosnevî kaynak metnin bölümleri içerisinde aynı ibarelerle tekrar eden hadisleri tercüme etmez. O bunun yerine “Uluvv-i şân-ı hazret-i sultâna delâlet eder ehâdis-i şerîfe sâbıkada zikr olundu” demekle iktifa eder.¹¹¹ Böylece tercüme metni gereksiz tekrar olarak gördüğü üslup bozukluğundan kurtardığını düşünür.

Kimi tercümelelerde müellifin eksik bıraktığı düşünülen hususların özellikle delillendirme/temellendirme açısından ikmali de yapılmaktadır. Bu durum daha ziyade kaynak metinde aktarılan ayet ve hadislerle ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede özellikle Arapça yazılan metinlerin tercümesinde mezkûr nasların muhatap kitlesi açısından daha anlaşılır olması için muhtelif tefsirlerden ve hadis şerhlerinden hareketle izahlara yer verilmiştir:

Ve müellif *rahimehullâh* istişâd için yazdığı âyât-ı kerîmenin tefsirin terk etmiş bulunup tercümede lâzım olduğu cihetden bulunan tefâsirden tettebbu‘ olunup ‘alâ vüs‘îl-kudre takrîr kılındı.¹¹²

2.6. Tercümeyle Kaynak Metne Nazire/Gönderme İçeren Özgün Bir Başlık Vermek

Tüm bu sebepler ve tercümede öne çıkan tasarruflar aslında bazı metinlerin kaynak metinden farklı bir başlık taşımasını da açıklamaktadır. Mütercimlerin bir kısmı başta yazdıkları ve metni kendi bağlamlarına oturttukları mukaddime/temhîdler olmak üzere kaynak metin üzerindeki tüm bu kabil tasarrufları vesilesiyle kendilerinde metni yeniden isimlendirme hakkını görmüş olmalıdırlar. Kaynak metne nazire/gönderme içeren başlıklar oldukça fazla olmakla birlikte burada örnek olarak birkaçı zikredilecektir:

KAYNAK METİN	TERCÜME METİN
<i>ed-Dürretü'l-Garrâ fî Nasîhati's-Selâtîn ve'l-Kudât ve'l-Ümerâ</i>	<i>Gurretü'l-Beyzâ</i>
<i>el-Müstetrafi fî Külli Fennin Müstezraf</i>	<i>Esne't-Tuhaf fî Tercemeti'l-Müstatrafi</i>
<i>'İkdü'l-Ferîd</i>	<i>'İkdü'l-Cedîd Tercüme-i 'İkdü'l-Ferîd</i>
<i>Nasîhatü'l-Mülûk</i>	<i>Fevâyhü's-Sülûk ve Nesâyhü'l-Mülûk</i>
<i>Nasîhatü'l-Mülûk</i>	<i>Âdâbü'l-Mülûk</i>
<i>Sirâcü'l-Mülûk</i>	<i>Şem'-i Hidâyet</i>

111 Bosnevî, *Terceme-i el-Cevâhirü'l-Mudiyye*, 13a.

112 Ahmed b. Mahmud, *'İkdü'l-Cedîd*, 6a.

<i>Sırrü'l-Esrâr</i>	<i>Keşfü'l-Esrâr ve Zehâiri'l-Ebrâr</i>
<i>Sırrü'l-Esrâr</i>	<i>Keşfü'l-Estâr an Sırrî'l-Esrâr</i>
<i>Ravzatü'l-Ulemâ</i>	<i>Teferrücü'l-Ümerâ</i>
<i>Zahîratü'l-Mülûk</i>	<i>Zahîratü'l-Mü'minîn</i>

Bununla birlikte tercüme eserlerin müstakil adları meselesi oldukça problemlidir. Çok az mütercim tercüme yaptığı yeni başlığı bizzat metin içinde zikretmektedir. İsimsiz olanların önemli bir kısmı kaynak metnin başına eklenen “Tercüme-i” ifadesiyle kataloglamıştır. Bu kabil adlandırmalar ikincil literatürde de yaygınlık kazanmıştır. Yine mütercimlerin kaynak metnin başlığıyla çok kolay irtibatlandırılmayacak farklı başlıkları tercih ettiği örneklere de (*es-Siyasetü’ş-Şer’iye fî Islâhi’r-Râi ve’r-Ra’iyye*’nin *Tâcü’r-Resâil ve Minhâcü’l-Vesâil* başlığıyla tercüme edilmesi gibi) rastlanmaktadır.

2.7. Tercüme Telhisleri yahut Tercümenin Tercümesi

Bu nüsha-i müterceme kim intihâb olup // İcâz vechi üzre yazıldı ‘ibâreti

Aslı da pâk-eser idi elhak olaydı ger // Ta’bir-i dil-pezir ile nev’an selâseti.¹¹³

Telif eserlerinin yanında kendisinden önce kaleme alınan eserlerin ihtisarlariyle de meşgul olarak metin üreten Osmanzâde Ahmed Taib (ö. 1136/1724), Gelibolulu Âlî’nin Cahız’a nispet ettiği *Minhâcü’s-sülûk ilâ Âdâbi Suhbeti’l-Mülûk* adlı eseri *Mehâsinü’l-Edeb* adıyla yaptığı tercüme telhis etmiştir. Osmanzâde bu telhise yazdığı kısa bir mukaddimede Gelibolulu’nun tercüme usulünden bahseder. Gelibolulu asıl nüshaya ilaveler yaparak metni tercüme etmiş ancak dil ve üslup açısından birçok problemle malul bir metin ortaya koymuştur. Bu sebeple kendisi tercüme telhisini yeni bir dil ile ve ihtisar etmek suretiyle düzenlemiştir.¹¹⁴

Mehmed Selim Efendi tarafından yapılan Tahir b. Hüseyin’in vasiyetnâmesinin Arapça şerhinin tercümesi Şâmî-yi Üsküdârî tarafından oldukça ağır ve anlaşılması güç bulunur. O, bu metni daha yalın bir dille izah ettiğini ifade etmekte, bir tür dil içi tercüme yaptığını beyan etmektedir:

(...) Fe-emmâ inşâ-perdâzlık semtine râğbet ve itibâr buyurmalarıyla tercüme-i mezkûrenün dahi zülâl-i cûybârî avâmdan feyâfi-i istilâhât ü isti’dâd câri ve çehre-i gaydâ’-ı fevâidi burka’-ı sanâyi’-i bed’â ile ekser-i nâsdan mütevârî olmağın şive-i

113 Osmanzâde Ahmed Taib, *Hulâsatü Mehâsini’l-Edeb* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa 933), 26a.

114 Osmanzâde Ahmed Taib, *Hulâsatü Mehâsini’l-Edeb*, 25a-b. Ayrıca bk. Osmanzâde Ahmed Taib, *Hulâsatü Mehâsini’l-Edeb* (University of Michigan, Isl. Ms. 396), 2a-3a. Osmanzâde Ali Çelebi’nin *Hümâyunnâme*’sini de *Simârü’l-Esmâr* başlığıyla telhis etmiştir.

nikâtına herkes âşinâ ve mezâyâ-yı ‘âmmede sûret-nümâ olmak için mîzâb-ı hâme-i Şâmî-lakab Üsküdarî müste‘inen billâhî'l-Bârî vâdi-i inşâyâ ‘adem-i iltifât ile izâh-ı ma‘ânîsine cârî oldu.¹¹⁵

Bu açıdan şöyle bir mukayese fikir verecektir:

Mehmed Selim Efendi	Şâmî Üsküdarî
Enîsin fikh-ı fi'd-dîn ve Kitâb-ı mübîn, celîsin ehl-i takvâ vü ehl-i dîn olsun ki, fikh-ı fi'd-dîn efdal-i ârâyîş-i ehl-i menîş ve emsel-i âsâyîş-i erbâb-ı dâniş, sübül-i hayrâta delîl ü kâyd ve tard-ı me'âsî vü mevbikâta sâ'id-i müsâ'id, minhâc-ı ma'rifet-i Hudâ ve mî'râc-ı derecât-ı 'ulâdır. Dünyâda dahî beyne'l-'ibâd heybet ü saltanatın müzdâd olup nâsda sana istinâs ve 'adl ü dâdına i'timâd hâsıl olur. ¹¹⁶	Ünsiyyetin şer'-i metîn ve Kitâb-ı mübîn ve meclisin ehl-i takvâ vü dîn ile olsun ki bunlar ile ülfet efdal-i zînet ve ekmel-i râhat olup tarîk-i hayrâta meyl ü muhabbet ve irtikâb-ı günâh ü ma'siyetden mücânebet lâzime-i hâlin olmağla dünyâda dahi beyne'n-nâs tezâyüd-i mehâbet ve terakkî-yi fûrûv-i şevket ve kulûb-i 'ibâdda seninle ünsiyyet ve 'adl ü dâdına i'timâd hâsıl olur. ¹¹⁷

3. Tercüme Edilmeyen Metinler yahut “Klasik” Kavramını Yeniden Düşünmek

Osmanlı klasik döneminde siyaset düşüncesi alanında yapılan tercüme eserlerin usul ve tasarruflarına odaklanan bu çalışmada, son olarak tercüme edilmeden bırakılan klasik metinlere dair de kısa bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Zira özellikle metnin Osmanlılaştırılması ve Hanefileştirilmesi çabasıyla irtibatlı olan bu mesele, bu açıdan resmin tamamlanabilmesi için Osmanlı mütercimlerinin hangi metinleri niçin tercüme etme gereği görmediklerine dair tespitlere muhtaçtır. Çağdaş dönem İslam siyaset düşüncesi literatürünün kahir ekseriyeti Osmanlı öncesi belli sayıda klasik metne daima referans vermekte, konuları adeta yalnızca bu metinleri dikkate alarak işlemektedir. Bu çerçevede hemen her türden kapsamlı monografi eserinde görülen bu metinler içerisinde aşağıda yer alanların Osmanlı döneminde tercüme edilmediği anlaşılmaktadır.

Fıkıh ilmiyle ilgili olarak Ebu'l-Hasen Mâverî'nin (ö. 450/1058) *el-Ahkâmü's-Sultâniyye'si*,¹¹⁸ Ebû Ya'lâ Ferrâ'nın (ö. 458/1066) aynı başlıklı eseri, İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin

115 Şâmî el-Üsküdarî, *Siyâsetü'l-Mülûk/Tercüme-i Nasihatnâme*, 188b. Selim Efendi'nin tercümesi ile Şâmî-i Üsküdarî'ninkisine dair diliçi tercüme bağlamında yapılan dikkate değer bir değerlendirme için bk. Yazar, “Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları”, 87.

116 Mehmed Selim Efendi, *Tercüme-i [Şerh-i] Mektûb-ı Tâhir b. Hüseyin*, 4b-5a.

117 Şâmî Üsküdarî, *Siyâsetü'l-Mülûk/Tercüme-i Nasihatnâme*, 190b.

118 Mâverî'nin *Kavânînü'l-Vizâre'si* ise tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı döneminde dört defa Türkçeye aktarılmıştır. Bu tercümelemlerin ilki Sultan İbrahim döneminde yaşamış olan Pertevî Ali Efendi'ye aittir. Diğer tercümelemler Mehmed Hâsib, Hüseyin Hüsnü b. Sâlih el-Bosnevî ve Osmanlı sadrazamı Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa'ya aittir. Konuyla ilgili olarak bk. Özgür Kavak, *Tercüme Eserlerin Osmanlı Klasik Siyaset Düşüncesindeki Rolü*:

(ö. 478/1085) *Gıyâsü'l-Ümem fi'l-tiyâsi'z-Zulem'i*, Bedreddin İbn Cemâ'nın (ö. 733/1333) *Tahrîrû'l-Ahkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslâm'ı* ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye'si* tercüme edilmemiştir.

Edeb literatüründen Ebü'l-Alâ Sâlim'in *Kitâb fi's-Siyâseti'l-Âmmiyye'si*, Abdülhamîd el-Kâtib'in (ö. 132/750) *Ahdü Mervân ilâ İbnihi 'Ubeydillâh'ı*, *Ahdü Erdeşir* metni, İbn Mu-kaffa'nın (ö. 142/759) *Kelîle ve Dimne* dışındaki risaleleri, Maverdî'nin *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer fî Ahlâki'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk'ü* ve Nizâmülmülk'e (ö. 485/1092) nispet edilen *Siyâsetnâme* (kısa bir hikayesi hariç) tercüme edilmemiştir.

Felsefe alanında da durum bu minval üzere olup Fârâbî'nin (ö. 339/950), Miskevey-h'in (ö. 421/1030), İbn Sina'nın (ö. 428/1037), İbn Bâcce (ö. 533/1139) ve İbn Rüşd'un (ö. 595/1198) siyaset felsefesine dair metinleri tercüme edilmemiştir. Nasîrüddîn Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Ahlâk-ı Nâsırî'sinin* de yalnızca 5. bölümü tercüme edilmiştir.¹¹⁹

Bu liste en az iki açıdan müstakil incelemeleri hak etmektedir: Öncelikle, Osmanlıların hangi metinleri nasıl bir yaklaşımla tercüme ettikleri açısından bu liste yorumlanmalıdır. İkinci olarak, çağdaş İslam siyaset düşüncesi literatürün önemsedığı ve 'klasik' metinler olarak takdim ettiği bu metinlerin İslam ve Osmanlı tarihi açısından ehemmiyeti ve etkisi meselesi yeniden ele alınmalıdır. Maverdî ve Farabî merkezli siyaset düşüncesi tarihi yazımı bu vesileyle yeniden düşünülmelidir.¹²⁰ Bu ve benzeri soruların müteakip çalışmalarla incelenmesi İslam siyaset klasikleri mefhumunun yeniden yorumlanması açısından da önemlidir.

Osmanlı mütercimlerinin bu tercihi, bahsi geçen metinlerin büyük oranda Osmanlı bağlamında gereken faydayı sağlamayacağı düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır. Buna mukabil mütercimler İmam Gazzalî'ye nispet edilen siyasetnameyi on iki defa tercüme etmişlerdir. *Nasîhatü'l-Mülûk* adlı Farsça eser daha ziyade *et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk* adlı Arapça tercümesi esas alınarak tercüme edilmiştir.¹²¹ Bu eseri Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara'nın oğlu Ebü'l-Muhsin Mirza için kaleme aldığı *Ahlâk-ı Muhsinî* adlı Farsça eserinin 11 tercümesi takip etmektedir. Bu eseri Mevlânâ Muhammed b. Avfi'nin yine Farsça olarak kaleme aldığı *Cevâmi'ü'l-Hikâyat ve Levâmi'ür-Rivâyat* adlı eseri takip etmektedir. Doğrudan bir siyaset eseri olmamakla birlikte siyaset ve ahlâka

Mukayeseli Bir İçerik Analizi (Ankara: TÜBİTAK, Temmuz 2022), 109.

119 Yukarıda da ifade edildiği üzere *Ahlâk-ı Kanî'*de müellif bu metni tercüme etme niyetinden bahseder.

120 Kuşkusuz Osmanlı siyaset düşüncesi yazarları tercüme etmedikleri eserlerin önemli bir kısmına muttali olmuş, bu metinlerdeki kimi kavramları (tenfiz veziri-tefviz veziri ayrımı yahut medine-yi fâzıla ve medine-i gayr-ı fâzıla gibi) kendi eserlerinde de kullanmışlardır. Dolayısıyla tercüme edilmeyen siyaset düşüncesi klasiklerinin Osmanlı müellif ve mütercimlerine etkisi meselesi bir başka çalışma konusudur. Bu yapılırken tercüme edilmeyen metinlerin Osmanlı coğrafyasındaki nüsha sayıları da göz önüne alınmalıdır.

121 Gazzalî'ye nispet edilen bu eser sadece tercüme kanalıyla Osmanlıya intikal etmekle kalmamış, birçok farklı telif eserin de ana kaynağını teşkil etmesi hasebiyle de Osmanlı siyaset düşünürlerini etkilemiştir. Mesela 14 Muharrem 920/11 Mart 1514'te kaleme alınan ve esas itibarıyla bu metne dayanan Arapça bir risale için bk. İbnü'l-Kadrî, *Risâle fî Âdâbi'l-Mülûk ve Nesâyihi's-Selâtin* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya 02841-001), 1b-37a.

müteallık birçok konuyu içeren malumatı havi olan bu eserin 8 farklı tercümesi tespit edilmiştir.¹²² İslam dünyasına İbnü'l-Mukaffa tercümesiyle intikal eden Beydaba'nın *Kelîle ve Dimne'si* (bu eserin *Envâr-ı Süheyli* isimli Farsça çevirisinden yapılanlar ve *Hümayünnâme* başlıklı Türkçe tercümesinin telhisleriyle beraber) 7 defa tercüme edilmiştir. Pseudo-Aristotelesçi bir metin olan ve muhtemelen tüm orta çağlar boyunca en çok okunan siyaset metinlerinden birisi olan *Sirru'l-Esrâr* ile Keykâvûs b. İskender'in *Kâbusnâme'si* 6'şar defa tercüme edilirken, Emîr-i Kebîr Hemedânî'nin *Zahîretü'l-Mülûk* adlı tasavvufî-siyasi eseri 5 defa tercüme edilmiştir.¹²³

Bu konunun bir uzantısı olarak siyaset düşüncesi alanında Aristo, Eflatun, Enûşirvân ve Büzürcmihir'e atfedilen ve onların metinlerinden tercüme edildiği ileri sürülen nasihatnâme/pendnâme metinlerinin Osmanlı müellifleri tarafından doğrudan kaleme alınan Türkçe metinler olma ihtimali göz önünde tutulmalı, müellif/mütercimlerin bu isimlerin prestijinden yararlanmak amacıyla böyle bir yola meyledip meyletmedikleri meselesi irdelenmelidir.¹²⁴

Son olarak incelediğimiz zaman aralığında tarih, coğrafya ve tıp gibi sahalarda Batı dillerinden tercüme yapan Osmanlı entelektüel camiası siyaset alanında bu dillerden herhangi bir tercüme yapmamıştır. Bu durum Osmanlıların siyaset düşüncesi alanını büyük oranda şerî/dinî çerçevede gördüklerini göstermektedir.¹²⁵

Sonuç

Osmanlı siyaset düşüncesini anlamak ve yorumlamak meselesine mütevazı bir katkı sunmayı amaçlayan bu makalede, 14-18. yy. arası Osmanlı Devleti'nde Arapça ve Farsça olarak kaleme alınan İslam siyaset düşüncesi metinlerinin ne türden usullerle ve hangi ta-sarruflarla tercüme edildiği meselesi incelenmiştir. Osmanlılar'ın kendilerinden önceki siyaset düşüncesi mirasıyla nasıl bir ilişki kurduklarını yeni soru ve yöntemlerle belirleme, Osmanlı siyaset yazarlarının İslam siyaset düşüncesinin gelişimine tercüme yoluyla nasıl katkı

122 Bu eserin bir tür siyasetnâme özelliği de taşıdığına dair bir tespit için bk. Tuncay Bülbül, "Câmi'ü'l-Hikâyât ve Lâmi'ü'r-Rivâyât/ Cevâmî'ü'l-Hikâyât ve Levâmî'ür-Rivâyât Tercümesi", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, (Erişim Temmuz 06, 2022).

123 Osmanlı döneminde tercüme edilen siyaset eserlerinin tercüme sayılarıyla ilgili tespitler için bk. Kavak, *Tercüme Eserlerin Osmanlı Klasik Siyaset Düşüncesindeki Rolü*, 17-19.

124 Bu çalışma kapsamında incelediğimiz Aristo ve Eflatun'a nispet edilen tercümelemlerin yine bu iki isme nispetle Arap dünyasında yayılan metinlerle irtibatlı olmadığı anlaşılmıştır. Özellikle *Vasiyyetü Aristâtâlis li-İskender, Risâle Aristâtâlis ilâ İskender fi's-Siyâse* ve *Vasiyyetü Eflâtûn fi Tedbî'l-Ehdâs* başlıklı risalelerle mukayeseler yapılmış ve bu sonuca ulaşılmıştır. İlgili üç metin için bk. *Makâlât Felsefiyye li-Meşâhiri Felâsifeti'l-Arab Müslimin ve Nasara*, haz. Luvis Şeyho (Kahire: Dârü'l-Arab, 1985), 35-49, 52-58. Bu durum da aslında Osmanlı muhitinde Eflatun ve Aritoteles'e nispet edilen Türkçe metinlere dair kapsamlı bir inceleme ihtiyacını ortaya koymaktadır.

125 Bazı tercüme metinlerin bu kapsamda görülmesi mümkün olsa da 18. yüzyılın sonlarına kadar Batı dillerinden kapsamlı bir siyaset düşüncesi alanında metin çevirisi yoktur. Bu yüzyılın sonlarında da siyaset düşüncesiyle bir şekilde irtibatlandırılması mümkün olan savaş sanatı metinleri (adâb-ı harb, fenn-i harb vb.) tercüme edilmeye başlamış olup bunların da bir kısmı Osmanlı hizmetindeki Batılıların doğrudan Osmanlı bağlamına yönelik yazdığı Batı dillerinde kaleme alınan metinlerden oluşur.

sağladıklarını tespit etme hedefini gözeten bu çalışma, uzun yıllardır akademik çalışmaların ihmal ettiği genelde Türklerin özelde ise Osmanlılar'ın siyaset düşüncesine katkılarının ne olduğu hususundaki boşluğu bir nebze olsun giderme amacına matuftur.

Osmanlı Devleti'nde anılan dönemde siyaset düşüncesi alanında Arapça ve Farsçadan yapılan yaklaşık 170 civarında tercüme eser bulunmaktadır. Bu makale bir kısmı Osmanlı dışı devlet ve coğrafyalarda diğer kısmı ise bizzat Osmanlı müellifleri tarafından bu iki dilde kaleme alınan siyaset düşüncesi eserlerini Osmanlı Türkçesine tercüme eden mütercimlerin hangi tercüme usullerine başvurduklarına ve kaynak metni aktarırken ne türden tasarruflarda bulduklarına odaklanmaktadır. Böylece, Osmanlı Devleti'nde siyaset düşüncesini üretme yollarından biri olan tercüme eserlerin ne türden ameliyelerden geçtikten sonra Osmanlı gündemine sunuldukları ve bu eserlerin Osmanlı siyaset düşüncesi açısından ne türden katkılar içerdikleri belirlenmeye çalışılmaktadır.

Makalede ilk olarak tercüme usulünü anlatan mütercimlerin verdikleri bilgiler tercüme metinlerin kaynak metinlerle mukayese edilerek 'Harfi Tercüme', 'Serbest Tercüme', 'İstihârâ/Derleme türü tercüme' ve 'Kısmî/Müntehap Tercüme' başlıkları altında tasnif edilmiştir. Mütercimlerin tercüme tasarrufları meselesi de 'Müdahaleli Tercüme: Metni Geliştirme yahut Ayıklama/Eksiltme', 'Tercüme Müstakil Bir Mukaddime/Hatime Yazmak ve Kaynak Metin Müellifinin Mukaddimesini Tercüme Etmemek', 'Dile ve Mevzuaya Derinlik Kazandırmak', 'Metni Yerileştirmek (Hanefileştirmek ve Osmanlılaştırmak)', 'Kaynak Metnin Tashihi, İddialarının Tenkit Edilmesi Yahut Temellendirilmesi', 'Tercüme Kaynak Metne Nazire/Gönderme İçeren Özgün Bir Başlık Vermek' gibi başlıklar altında incelenmiştir. Akabinde tercüme telhisleri bir başka ifade ile tercüme metinlerin diliçi çeviriye tabi tutulması meselesi 'Tercüme Telhisleri yahut Tercümenin Tercümesi' başlığı altında ele alınmıştır. Makalede son olarak, özellikle günümüz İslam siyaset düşüncesi literatüründe sıklıkla referans verilen klasik metinlerin hangilerinin Osmanlı Türkçesine tercüme edilmediği meselesi ele alınmış olup bu tercihin gerekçeleri kısaca sorgulanmıştır.

Mütercimlerin tercümelerdeki tercih, usul ve tasarrufları bir bütün halinde değerlendirildiğinde tercüme metinlerin önemli bir kısmının büyük oranda mütercimlerin katkılarıyla şekillenen ve özgünlük arz eden metinler olarak Osmanlı siyaset düşüncesinin önemli bir parçasını oluşturdukları anlaşılmaktadır. Bu sebeple her bir tercüme metnin müstakil olarak kaynak metinle ve kendisinden önceki aynı eserin diğer tercümeleriyle mukayeseli incelemelere konu edilmesi Osmanlı siyaset düşüncesinin mahiyetini anlamak açısından elzemdir.¹²⁶ Dolayısıyla tercüme metinleri dikkate almayan her türden çalışma, Osmanlı siyaset düşüncesinin bütünlük arz eden resmini yansıtmaktan uzak kalacaktır.

126 Kuşkusuz bu metinlerin çeviribilim alanının kavramsal ve yöntemsel yaklaşımlarıyla ele alınması da dikkate değer açılımlara vesile olacaktır. Özellikle metinlerin telif-tercüme ayırımına dair geliştirilen yeni yaklaşımlarla yorumlanması ve mesela Saliha Parker'in kültüre ve zaman özgünlükten bahisle nazire-tercüme ilişkisi üzerindeki analizleri yahut Sadık Yazar'ın "serbestlik" kavramıyla ifade ettiği olgudan da istifadeyle ele alınması Osmanlı tercüme bağlamında siyaset düşüncesi üretme serancamına dair geniş açılımlar sağlayabilir.

Kaynaklar

- Abdülaziz b. Hoca Sa'deddin. *Terceme-i Miftâhu's-Sâade fi Kavâidi's-Siyâseti ve's-Siyâde*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. 00018.
- Ahmed b. Halil. *Tercüme-i Nasihatü'l-Mülûk*. Manisa: Manisa İl Halk Ktp. 5082.
- Ahmed b. Mahmud. *'İkdü'l-Cedid Tercüme-i 'İkdü'l-Ferid*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Ktp. 4514.
- Ahmed Hamdi Yenişehirî. *Tuhfetü'l-Guzât*. İstanbul: Millet Ktp, AE Şeriyeye 506.
- Alâyî b. Muhibbî eş-Şirâzî eş-Şerîf. *Düstûru'l-Vüzerâ*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu 788.
- Ali b. Bâli. *Tercüme-i Nisâbü'l-İhtisâb*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa 722.
- Anonim. *Misbâhu'l-Hidâye fi Tariki'l-İmâme*. Bodleian, MS. 579.
- Âşık Çelebi. *Mi'râcü'l-Eyâle ve Minhâcü'l-Adâle: Âşık Çelebi'nin Siyâsetnâmesi* (haz. M. Usume Onuş, Abdurrahman Bulut, Ahmet Çelik). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Atalık, Yalçın. "Tevkî'i Süleyman Feyzi Paşa." *Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*. (Çorum: Çorum Belediyesi, 2008): 297-310.
- Atâyî, Nev'izâde. *Hadâi'ku'l-Hakâ'ik fi Tekmiletiş-Şakâ'ik*. (haz. Suat Donuk). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Aydüz, Salim. "Lale Devri'nde Yapılan İlmî faaliyetler." *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2/3 (1997): 143-170.
- Ayıntâbî, Mehmed Münib. *Terceme-i Şerh-i Siyeri'l-Kebîr*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1241.
- Aykut, Nezihî. "Hasanbeyzâde Ahmed Paşa." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Erişim Şubat 21, 2023).
- Azmi Pîr Mehmed. *Enîsü'l-Ârifin, Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi* (haz. Fatih Koyuncu). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Bâli Zihni Çelebi. *Gencine-i Saâdet*. İstanbul: Nuruosmaniye, 3890.
- Belirsiz. *[Ahlâk-ı Muhsinî'den Bir Bahsin Tercümesi]*. İstanbul: Millet Ktp., Ali Emiri Şeriyeye 1028.
- Belirsiz. *Terceme-i Seyfü'l-Himme*. Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, nr. 1025.
- Bilgin, A. Azmi. "Giriş." *Kâsım Ankarî, Enîsü'l-Celis*. (ed. A. Azmi Bilgin) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Birgivi, Muhammed. *Nizâm-ı Cedid Risalesi, [el-]Kavlû's-sedid fi usûli[n-] nizâmi'l-cedid*. (haz. Özgür Kavak). İstanbul: Klasik, 2022.
- Bosnevî, Abdullah. *[Tercüme-i Neşetü'l-Mülûk]*. İstanbul: Millet Ktp., Ali Emiri Şeriyeye 1104.
- Bosnevî, Muhammed b. Mûsâ. *Terceme-i el-Cevâhirü'l-Mudîyye*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., Türkçe Yazmalar 2741.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1333.
- Bülbül, Tuncay. "Câmi'ü'l-Hikâyât ve Lâmi'ü'r-Rivâyât/ Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'r-Rivâyât Tercümesi." *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/cami-u-l-hikayat-ve-lami-u-r-rivayat>. (Erişim Temmuz 06, 2022).
- Ceyhan, Adem. "19. Asırda Bir Müderris, Müftü, Mütercim ve Şair: Manisalı Ahmed Esad Efendi." *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal of Old Turkish Literature Researches]* 5/1 (Nisan 2022): 27-55.
- Dâye, Necmeddin - Karahisari, Kasım b. Mahmud. *Sufî Diliyle Siyaset İrşadü'l-Mürîd ile'l-Murad fi Tercemeti Mirsâdü'l-İbad: [mukaddime, beşinci bölüm, hatime]*. (haz. Özgür Kavak). İstanbul: Klasik, 2010.
- Dâye, Necmeddin. *Mirsâdü'l-İbâd* (haz. Muhammed Emîn Riyâhî). Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî.

- Demircioğlu, Cemal. “El-Cahız’dan Manastırlı Memet Rıfat’a: Arap Çeviri Kuramcıları ile Osmanlı Mütercimleri Arasındaki Bağlantılar.” *Turkish Studies*, 8/13 (2013): 739-759.
- Dinç, Ömer –Öztürk, Yunus. “Son Dönem Osmanlı Devlet Adamlarından Süleyman Feyzi Paşa’nın “Tefsîru Kavlihî Teâlâ fe in Lem Ya ‘Tezilükum” Adlı Risalesinin Tahkiki Neşri.” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42 (2017): 227-248.
- Ebu’l-Fazl Mustafa. [*Tercüme-i Hikâye-i Hazreti ‘Ömer/Risâle- Tuhfe-i Mebniyye ‘alâ Hikâye-i Hazreti ‘Ömer*]. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 390.
- Ebü’l-Fazl Mehmed b. İdris. *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsinî*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya 2828.
- Ebü’l-Fazl Münşi eş-Şirâzî. *Düstûru’s-Saltana*. Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Persan, 135.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid. *et-Tibrûl-Mesbûk fi Nasîhati’l-Mülûk*. Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1988.
- Gökyay, Orhan Şâik. “Kenzü’l-küberâ ve Mahakkü’l-ulemâ.” *Çevren*, 4/9 (Mart 1976): 37-51.
- Hasanbeyzâde Ahmed. *Usûlü’l-Hikem fi Nizâmi’l-‘Âlem*. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O. 49.
- Hatîb. *Tercüme-i Nasîhatü’l-Mülûk*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi 1951.
- Hüseyinî, Seyyid Mehmed b. Şeyh İbrâhîm. *Zuhrü’l-Mücâhidîn fi Âdâbi Cihâdîd-Dîn*. İstanbul: Süleymaniye Ktp. Lala İsmail 61.
- İbnü’l-Kadrî. *Risâle fi Âdâbi’l-Mülûk ve Nesâyihîs-Selâtîn*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya 02841-001.
- İbnü’ş-Şeyh Ali, Muhammed el-Hamidî. *Keşfü’l-Estâr an Sırrı’l-Esrâr*. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler, 6958.
- İnan, Göker. “Giriş.” Muallimzâde Ahmed Edhemî. *Tercüme-i Nasîhatü’l-Mülûk*, Gazzâlî’nin Siyasetnâmesinin Osmanlı Dönemi Tercümesi, 9-34. (ed. Özgür Kavak). İstanbul: Klasik, 2022.
- Kâni’î, Hasan Ali b. Hasan. *Ahlâk-ı Kâni’î*. Saraybosna: Gazi Hüsrev Bey, R-5336.
- Kara, Mustafa. “Abdullah Bosnevi.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Erişim Nisan, 24, 2023).
- Kâtib Çelebi. *Keşfü’z-Zünun an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn* (haz. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.
- Kavak, Özgür. “Giriş: Siyasete Tasavvufi Yorum.” Necmeddin-i Dâye - Karahisârî, Kasım b. Mahmud, *Sufî Diliyle Siyaset İrşadü’l-Mürîd ile’l-Murad fi Tercemeti Mirsadü’l-İbad: [mukaddime, beşinci bölüm, hatime]*. (ed. Özgür Kavak) İstanbul: Klasik, 2019.
- Kavak, Özgür. “İslâm Siyaset Düşüncesi Kaynağı Olarak Fürû-ı Fıkıh Kitapları.” *İslam Siyaset Düşüncesine Giriş*. 265-267. (ed. Özgür Kavak - Lütü Sunar). Ankara - İstanbul: İLEM, 2018.
- Kavak, Özgür. “Nizâm-ı Cedîdin Dinî Meşruiyetini Sağlamak: [el-]Kavlü’s-Sedîd fi Usûli[n-]Nizâmi’l-Cedîd”. Muhammed Birgivi. *Nizâm-ı Cedîd Risalesi*, [el-]Kavlü’s-sedîd fi usûli[n-] nizâmi’l-cedîd. 7-40. (ed. Özgür Kavak). İstanbul: Klasik, 2022.
- Kavak, Özgür. “Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler.” *İslam Tetkikleri Dergisi* 13, no. 1 (Apr. 2023): 423-463.
- Kavak, Özgür. *Siyasi Nasihatnâme*. İstanbul: Klasik, 2011.
- Kavak, Özgür. *Tercüme Eserlerin Osmanlı Klasik Siyaset Düşüncesindeki Rolü: Mukayeseli Bir İçerik Analizi*. Ankara: TUBİTAK, Temmuz 2022.
- Kazasker Vüsûlî Mehmed Çelebi. *Şem’-i Hidâyet*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Reisülküttâb Mustafa Efendi 772.
- Kazvînî, Ebu Bekir. *Müfîdû’l-Ulûm ve Mübidû’l-Hümûm*. Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1405/1985.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu’cemü’l-Mü’ellifîn: Terâcimü Musannifi’l-Kütübî’l-‘Arabîyye*. Beyrut: Mektebetü Mesnâ, ts.

- Kemalpaşazâde. *Nesâyih*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 1781.
- Kethudâ Mustafa Efendi. *Nûru'l-Hüdâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2593.
- Kudsi, Musa. [*İstanbul'un Mahfûz Olduğu Hakkında Risâle*]. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi 4897.
- Le'âlî Mehmed. *Sülûku'l-Mülûk*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1485.
- Lutfi Paşa. *Halâsü'l-Ümme fî Ma'rîfeti'l-E'imme*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2877.
- Luvîs Şeyho. *Makâlât Felsefiyye li-Meşâhiri Felâsifeti'l-Arab Müslimin ve Nasara*. Kahire: Dârü'l-Arab, 1985.
- Mahmûd b. İsmâil el-Hayrbeytî. *Adalet Gerdanlığı Sultan, Kadı ve Emirlere Nasihatler*. çev. Müdâssir Demir-Ümit Döngel. İstanbul: Klasik, 2022.
- Mehmed Ataullâh Efendi, Müderrisizâde. *Terceme-i Kitâbü'l-Harâc*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY04652.
- Mehmed b. Mehmed, Rodosizâde. *Terceme-i Kitâbü'l-Harâc li-Ebî Yûsuf*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 571), 167.
- Mehmed Selim Efendi. *Tercüme-i [Şerh-i] Mektûb-ı Tâhir b. Hüseyin*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY1701.
- Mustafa Âlî. *Mehâsinü'l-Edeb*. (Yeniden düzenleyen: Mustafa İzzet). University of Michigan, Isl. Ms. 396.
- Mustafa Âlî. *Mehâsinü'l-Edeb*. İstanbul: Nuruosmaniye, 3668.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *el-Cevâhirü'l-Mudiyeye fî Beyânî'l-Âdabi's-Sultâniyye*. (haz. Abdullah b. İbrahim b. Abdullah en-Nâsir). Riyâd: Câmîatü Melik Suûd, 1434/2013.
- Mütercim Âsım Efendi. *Kamus Tercümesi, (el-Okyanusü'l-Basit fî Tercemeti Kamûsi'l-Muhit*. İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1304.
- Nevşehrî, Süleyman b. Hasan. *Tuhfe-i Haseniyye Şerh-i Risâletü'l-Adudiyye*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi 1797.
- Okumuş, Ahmet. "İslam Siyaset Düşüncesinde Siyasal Nerede Aranmalı?" *İslam Siyaset Düşüncesi, Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan* (ed. Lütfi Sunar – Özgür Kavak). İstanbul: İLEM, 2018, 361-383.
- Özcan, Abdülkadir. "Osmanzâde Ahmed Täib." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (Erişim: Şubat 21, 2023).
- Paker, Salih. "Tercüme ve Nazire olarak Çeviri: Kültüre Bağlı Kavramlar." *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları (Cem Dilçin Armağanı)*, 33/2 (2009): 89-110.
- Paker, Salih. "Tercüme, Telif ve Özgünlük Meselesi." *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX Metnin Halleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh*. (ed. Hatice Aynur). İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Rıdvan bin Abdülmennan. *Tercüme-i Ahlâk-ı Muhsini*. Tokat: Tokat İl Halk Ktp., nr. 40.
- Rindî. Hacı Mustafa. *Kitâb-ı Firâset ü Kiyâsetnâme*. İstanbul: Nuruosmaniye 3698.
- Sinâmî, Ömer b. Muhammed. *Nisâbü'l-İhtisâb*. Mekke: Mektebetü't-tâlibi'l-câmî'î, 1406/1986.
- Süleyman Feyzî (İzmîrî). *Hüsnü's-Sülûk fî Şâni'l-Mülûk*. İstanbul: Nadir Eserler Ktp., 7341.
- Şeyhoğlu, Sadreddin Mustafa. *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ: İnceleme, Metin, İndeks*. haz. Kemal Yavuz Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1991.
- Täib, Osmanzâde Ahmed. *Hulâsatü Mehâsini'l-Edeb*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa 933.
- Toska, Zehra. "Dönemini Yansıtan Bir Eser: *Kenzü'l-küberâ*." *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*. (ed. Sadettin Eğri) Bursa: Gaye Kitabevi, 2013.
- Toska, Zehra. "İleriye Yönelik Araştırmalarla İlgili Olarak Eski Türk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Olan Tercüme Metinleri Değerlendirmelerde İzlenecek Yöntem/ler Ne Olmalıdır?" *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, 14 (2000): 291-306.
- Tüfi. *Tercüme-i Sükkerdân-ı Sultân*. İstanbul: Nuruosmaniye, 3940.

- Üsküdarî, Şâmî. *Siyâsetü'l-Mülûk/Tercüme-i Nasihatnâme*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Reisülküttâb 560.
- Varlık, Mustafa Çetin. "Şeyh-Oğlu'nun *Kenzü'l-Küberâ ve Mehakku'l-ulemâ* Adlı Tercüme Eseri." *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü, 1979.
- Venuti, Lawrence. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London-New York: Routledge, 1995.
- Yazar, Sadık. "Bakir Bir Araştırma Sahası Olarak Osmanlı Tercüme Geleneği". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 60 / 1 (Haziran 2020): 153-178.
- Yazar, Sadık. "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Yazar, Sadık. "Nergisi (ö. 1044/1636) ve İshak Hocası Ahmed Efendi (ö. 1120/1708) Örneğinde Osmanlı'da Tercüme Nazariyesi." *Fuat Sezgin Anısına-Bilim Tarihine Yeni Bakışlar*. (ed. M. Kaçar, Ö. Bozkurt). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2019, 245-261.
- Yazar, Sadık. "Osmanlı Telif Geleneğinde Diliçi Çevirinin Sınırları." *Teoriden Pratiğe Türk Edebiyatında Diliçi Çeviri*. (ed. Mücahit Kaçar, Sadık Yazar). İstanbul: Ketebe, 2022.
- Yazar, Sadık. *Gırnati Seyahatnamesi'nin XVI. Yüzyılda Yapılmış Bir Tercümesi = Tercüme-i Tuhfetü'l-Elbab ve Nuhbetü'l-A'cab*. İstanbul: Okur Akademi, 2012.
- Yılmaz, Coşkun. "Siyâsetnâme (Osmanlı Dönemi)." *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/siyasetname#2-osmanli-donemi> (Erişim: 07.06.2023).
- Yılmaz, Hüseyin. *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*. Princeton-New Jersey: Princeton University Press, 2018.